

## 8

‘My sal vriendschap geschieden’.

### Witsens patronage in de republiek der letteren

Afgaand op de veilingcatalogus van Nicolaes Witsens bibliotheek valt op hoeveel dubbele boektitels zich daarin bevonden: in totaal 147. Dubbele boeken in een bibliotheek van een aanzienlijke regent waren vrij gebruikelijk; in de republiek der letteren werd een boek immers ook als ruil- of betaalmiddel gebruikt. Wanneer men deze 147 boeken vervolgens aan een nadere inspectie onderwerpt, ontdekt men dat ruim een derde als bijkomende bijzonderheid heeft dat zij van een aan Witsen gerichte, gedrukte opdracht zijn voorzien. En dat in al deze opdrachten Witsen ‘begunstiger’, ‘mecenas’ of ‘patroon’ wordt genoemd. In het dagelijkse verkeer heetten zulke personen ook wel ‘Christoffels’, naar de heilige Christoffel, die reizigers op zijn schouder over een gevaarlijke rivier heen tilt. De rivier gold dan als het symbool voor afgunst of nijd waartegen deze reus de kwetsbare schrijver of kunstenaar moest beschermen.

Nicolaes Witsen is voor heel wat personen een Christoffel geweest, want zijn hoge positie stelde hem in staat een brede kring van bloedverwanten, vrienden en andere relaties te begunstigen. Hetzelfde systeem van patronage en dienstverlening ziet men ook in de republiek der letteren terug. Het gebruik om een boek van een opdracht te voorzien is daar wel de meest uitgesproken manifestatie van. De schrijver van de opdracht (de auteur, uitgever, bewerker of vertaler) richtte die tot een persoon ofwel een instantie aan wie hij zich verplicht voelde of waarvan hij voordeel verwachtte. Wie weten wil wat particuliere patronage voor het boekwezen in de Lage Landen inhield, kan dan ook niet om dit gebruik heen.

Voor zover viel na te gaan hebben ten minste 51 personen boeken aan Nicolaes Witsen opgedragen. Impliceert dit nu dat hij een beschermheer van de letteren was, of was het zijn krediet als burgemeester dat zijn patronage zo gewild maakte? Om hierop antwoord te krijgen concentreert dit hoofdstuk zich op de navolgende vragen: Wat voor invloed had een regent op iemands maatschappelijke positie? Wat houdt een boekdedicatie in? Hoe keken de schrijvers van boekdedicaties aan tegen Nicolaes Witsen als mecenas en patroon? En wat voor relatie onderhield Witsen met deze boekmensen? Omgekeerd is het van belang te weten welke publicaties Witsen zelf met een dedicatie had bedacht. Aan wie had hij die geadresseerd, en – heel belangrijk – hoe had hij ze geformuleerd?

### Vergeving van ambten

Tot aan de Franse tijd werd Amsterdam geregeerd door vier burgemeesters. Elke eerste februari van het nieuwe jaar wisselden drie van hen van plaats om – binnen hun factie en door coöptatie – de beurt aan een ander te geven. Eén burgemeester bleef aan voor de continuïteit. Deze burgemeesters beschikten over het privilege om over de vergeving van tal van ambten te beslissen. Welke posten dit waren en hoe deze verdeeld dienden te worden, stond nauwkeurig genoteerd. Het ging hierbij om maar liefst 3200 aanstellingen. Slechts een heel klein deel daarvan kwam aan de vroedschap (de benoeming van professoren van het Athenaeum Illustre bijvoorbeeld) en het college van schepenen toe. De verdeling geschiedde bij toerbeurt, wat wil zeggen dat gedurende het kwart jaar dat een burgemeester voorzat deze kon beschikken over de posten die op dat moment vacant waren.<sup>1</sup> De strijd om de regeringsmacht was destijds dan ook vooral een strijd om de ambten. Met dit middel in handen kon een regent zich in het stadhuis en bij de gewone burgerij een stevige aanhang vormen. Hiernaast bezat hij nog tal van andere ambten en officiën; over de daaronder vallende posten had hij eveneens zeggenschap.<sup>2</sup> Aldus drukten de burgervaders een belangrijk stempel op het maatschappelijk leven.

De eersten die van dit voorrecht profiteerden, waren leden van de familie en vrienden. In de verdeling van betrekkingen vormden zij een belangrijke partij. Tot ver in hun omtrek kon men daarom – tegen vergoeding – bemiddelaars in verzoeken om voorspraak vinden.<sup>3</sup>

Nicolaes Witsen was als zoon van een regent van de invloedrijkste partij uiteraard een dankbaar doelwit als tussenpersoon. Dit kunnen we afleiden uit een viertal boeken en een enkele bewaarde brief, zoals die van een zekere Johannes Seidelius. De brief was geschreven op 14 maart 1663, toen Witsen dus nog maar net in Leiden studeerde. Vertaald uit het Latijn luidt het adres: ‘aan de zeer vermaarde erudiete en begaafde heer Nicolaes Witsen, filosoof en vooral zeer knap beoefenaar van de wiskunde, mijn zeer eerbiedwaardige beschermer’.<sup>4</sup> Seidelius beweert dat hij hem liever persoonlijk had gesproken, maar dat hij hem steeds maar niet thuis trof. Daarom bedankt hij hem alvast maar langs deze weg – ‘uit de grond van mijn hart’ – voor Witsens bemiddeling bij een aanstelling in de Noorderkerk. Nicolaes moet flink achter de zaak aan hebben gezeten, omdat hij, aldus Seidelius, niet alleen bij zijn vertrek naar Leiden, maar ook nog daarna zijn ouders aanhoudend met ‘missiven’ had bestookt.

Wat patronage bij een studie of auteurschap kon inhouden, illustreert de volgende passage uit de brief. Seidelius belooft aan Witsen zijn hele leven ‘tot alle soorten van schuldige danckbaerheijt’ verbonden te zullen zijn en blijven:

[...] als zijnde nu meer door UEdele (naest God en sijn hooch-waerde Ouders) niet alleen van het moeilijcke en ramp-saelige schoolhouden verlost, maer oock daertegen in soo gunstigen dienst geraeck't, waerin ick mijn studien nae

wensch hervatten, ende de gave die in mij is, nae de leere Pauli, in stilte en gerustigheyt zal opwecken kunnen. Doch omdat ick hierover mijn danckbaer gemoed binnen weynig weecken noch in publico aen UEdele meene te verklaeren, soo sal ick 't voor dit mael hierbij laeten berusten: belovende UEdele het [zit]kussen wel op te schicken, als mij UEdele in mijn pontificael [pronkgewaad] in de Noorderkerk bij gelegentheijt zal believen t'aenschouwen.

Het verwerven en onderhouden van de juiste relaties was, zo blijkt weer uit dit voorbeeld, van existentieel belang. Om iets ter verbetering van de eigen positie voor elkaar te krijgen was een beroep op het netwerk van verwanten, vrienden en kennissen de meest aangewezen methode.

Van Witsen zelf in zijn rol als pleitbezorger is er nog het briefje aan burgemeester Gillis Valckenier, zijn eigen patroon en begunstiger. Hij verzoekt hem om zijn hulp om een koopman te Moskou het Amsterdamse 'burgerrecht' te bezorgen.<sup>5</sup> Een 'speciale vrint' – Govert van der Raeck – had hiervoor om zijn tussenkomst had gevraagd.

### **Jan de Bray**

Onder Witsens papieren uit de tijd van zijn burgemeesterschap bevinden zich ook nog twee direct aan hem gerichte verzoekschriften, misschien omdat het de auteur aan connecties of geld voor bemiddeling ontbrak. De ene brief van 8 mei 1688 bevat een samenvatting van een plan voor de opslag van zoet water. In de andere brief van 29 april 1690 vraagt dezelfde schrijver nogmaals zijn diensten aan te mogen bieden, maar nu ook 'als Architeect ofte schilder etc'.

Beide brieven zijn van de aan lagerwal geraakte, eertijds succesvolle katholieke schilder Jan de Bray (ca. 1627-1697) uit Haarlem. In 1689, dus in de periode tussen het schrijven van beide brieven in, was hij failliet verklaard en dientengevolge had men al zijn schilderijen verkocht. Vlak daarvoor had hij blijkens zijn adressering al zijn heil in Amsterdam gezocht. Hij woonde er op de Lindengracht 'in het schip de walvis', waar hij zijn verblijf, aldus zijn laatste brief, nog zes jaar had 'geprolongeerd'. Het lot was De Bray slecht gezind geweest. Niet alleen was vrijwel zijn hele familie bij de pestepidemie van 1664 omgekomen, maar ook verloor hij tot driemaal toe een echtgenote binnen zeer korte tijd.<sup>6</sup>

Hoe De Bray zijn verzoek inkleedt, laat de tweede brief zien. Zo feliciteert hij Witsen met veel omhaal met zijn nieuwe verkiezing tot burgemeester, waarbij hij nog eens nederig naar zijn traktaatje over de zoetwateropslag verwijst. Omdat Witsen het traktaatje in zijn vorige burgemeesterschap had geaccepteerd, hoopte hij bij diens nieuwe benoeming nog eens een beroep om emplooi op hem te kunnen doen, 'in de hoope van deese Heerlijke stadt daer door te doen goeden dienst'. Maar hij zou ook andere diensten kunnen verrichten, als architect of schilder bijvoorbeeld. Dat hoefde geen problemen op te leveren, want hij zou de komende zes jaar nog in Amsterdam blijven wonen.

‘Sal onder reverentie in korten daegen nogh mael de vryheyte gebruyken om onssen dienst Parsoonelijck aen te komen bieden’, besluit hij zijn verzoek. ‘Dan sal mij met de antwoorde door Uwe dienaer, daer toe gelast (bij occasy van verlet) ten hooghsten verplight aghten te blijven.’

## Dedicaties in boeken

Op dezelfde wijze als toen in de gewone maatschappij het geval was, kende ook de republiek der letteren patroon-cliëntverhoudingen, netwerken en vriendenkringen. Het ‘voorwerk’ van boeken is hier de duidelijke manifestatie van, de zogenoemde dedicaties, lofdichten en introducties, die aan het eigenlijke werk voorafgaan. In een dedicatie wordt met veel gepluimstrijk de bescherming over het werk van degene aan wie het boek was opgedragen verzocht; in lofdichten worden schrijver en boek de hoogte in geprezen; en in de voorwoorden – ‘aan de goedgunstige lezer’ – is de bedreiging van ‘nijdaards’ of de afgunstigen een vast goed. De drie categorieën zijn ook afzonderlijk van elkaar of in verschillende samenstellingen te vinden.

Het belangrijkste motief voor een opdracht aan een hoge magistraat was, zoals nog zal blijken, hem te behagen en er als auteur beter van te worden. Dedicaties in boeken vormen daarom het middel bij uitstek om de werking van patronage in de republiek der letteren te onderzoeken. In het geval van Nicolaes Witsen gold dit voor ten minste 51 personen. Bij elkaar droegen zij 45 boeken en veertien dissertaties aan hem op. Daarnaast staat hij in ten minste veertien gevallen nog eens samen genoemd met andere hoogwaardigheidsbekleders, en voorts treft men op landkaarten en in prenten verschillende aan hem persoonlijk gerichte dedicaties aan (zie voor de lijst bijlage iv).<sup>7</sup>

In Nederland is het verschijnsel van de dedicatie nog steeds niet systematisch onderzocht, vermoedelijk ook doordat men ze tot voor kort in de bibliografische registraties placht te negeren. Het is dus vrijwel onbegonnen werk om na te gaan welke boeken er aan één bepaalde regent zijn opgedragen. Nicolaes Witsens veilingcatalogus biedt evenwel een aantal aanknopingspunten, waardoor in elk geval het te onderzoeken boekenbestand aanzienlijk kon worden teruggebracht. Zo bezat Witsen doorgaans meerdere werken van auteurs met wie hij contact onderhield. Samen met twee andere herkenningpunten in de catalogus, als een opvallend aantal lotnummers met doubletten – zij kunnen wel tot zes exemplaren van eenzelfde uitgave belopen – en de vermelding van een speciaal type band (als ‘Franse band’ of ‘ribbe band’), of het materiaal waarin de band gestoken was (perkament, kalf, marokijn, Turks of juchtleer), refereren zij aan een vast gebruik binnen de republiek der letteren.<sup>8</sup> Het gaat hier om het verschijnsel ‘boekschenkingen’. De werken versierd met een dedicatie vallen hier uiteraard eveneens onder.

### Verschuldigde dankbaarheid

In de catalogus van de in 1747 geveilde boeken van Witsens bibliotheek zijn vooral de doubletten en luxe banden illustratief voor hoe men destijds in de literaire wereld een schuld met boeken vereffende. Het was bijvoorbeeld normaal dat een schrijver door zijn uitgever geheel of gedeeltelijk in boeken werd uitbetaald. Op dezelfde wijze voldeden auteurs en uitgevers hun 'schuld' – in dankvorm – ook aan Witsen. Indien zij het boek aan hem opdroegen, kreeg hij daarvoor één fraai gebonden exemplaar met soms een extra aantal om weg te schenken of te verruilen.<sup>9</sup>

Waaruit bestond nu die 'schuld' van auteurs, vertalers, tekstbezorgers en uitgevers bij Witsen? Veelal blijkt die met een of andere vorm van dienstverlening of bemiddeling te maken te hebben gehad. Als regent (of zoon van een regent) kon Witsen iemand bijvoorbeeld aan een zodanige betrekking hebben geholpen dat die persoon de ruimte kreeg om zich meer aan studie en schrijven te wijden, zoals bij Johannes Seidelius viel te zien. Uitgevers hielp hij door hun opdrachten toe te spelen, soms door hen uit handen van de schout te houden, of – als de man van buiten de stad kwam – door met het verlenen van het poorterschap behulpzaam te zijn. Als bewindhebber van de VOC zat Witsen eveneens in de positie om mensen te promoveren of vooruit te helpen, en dankzij zijn eigen sociale netwerk kon hij tevens voor de noodzakelijke introducties zorgen. Terwijl hij ook op grond van zijn eigen brede belangstelling een aardig legertje geleerden aan anders onbereikbare informatie kon helpen.

Dat zich na Witsens dood nog zo veel doubletten onder zijn boeken bevonden, wijst erop dat Witsen ze, toen ze eenmaal in zijn bezit waren gekomen, kennelijk liet voor wat ze waren. Of hij kreeg er te veel om uit te delen. Illustratief voor dit laatste is wellicht dat hij in 1704 aan zijn correspondentievriend Antonius Matthaeus – uit erkentelijkheid dat deze een boek aan hem had opgedragen – vijf exemplaren van een Ethiopisch psalterium (van 1701) toestuurde. Deze boeken had hij weer uit dank voor bemiddeling en informatie ontvangen van een andere correspondentievriend, de Duitse oriëntalist Job Ludolf. Maar de aan Matthaeus toegezonden boeken waren lang niet alle exemplaren, want de catalogus vermeldt onder hetzelfde lotnummer nog eens vijf exemplaren van hetzelfde boek. Dat Matthaeus, een jurist en historicus, voor zijn dedicatie vijf psalmboeken in het Ethiopisch van Witsen ontving – 'om aan UEdele vrienden te distribueren' – toont aan dat ook een aanzienlijke regent zijn erkentelijkheid met boeken kon uitdrukken. 'Ik zal trachten UEdele hierna ten uwen aanzien vrindschap te doen,' beloofde Witsen bovendien, hem daarbij nog een doosje met thee en een potje gekonfijte noten schenkend.<sup>10</sup>

Dat de luxebanden in Witsens bezit doorgaans op een geschenk duiden, blijkt wel uit het feit dat hij, althans wat het uiterlijk van zijn eigen boekerij betreft, weinig prachtlievend was. Zo'n in leer gebonden werk kon hij ontvangen hebben uit dank voor een gunst, maar ook om er een verering of een weldaad voor terug te ontvangen.<sup>11</sup> Illustratief is de handelwijze van Cornelis de Bruyn (1652-1727). Witsen kreeg van deze tekenaar, schrijver en reiziger van



Portretgravure van de schrijver, kunstenaar en 'vermaard reiziger' Cornelis de Bruyn (1652-1727), bijgenaamd 'Adonis', naar een schilderij van Godfried Kneller.

professie, diens boek *Reizen over Moscovië* (Amsterdam 1711) present. Blijkens Witsens veilingcatalogus was dit boek gedrukt op 'groot papier' en gestoken in een Franse band. Daarnaast bezat hij van hetzelfde werk nog een exemplaar op kleiner formaat. Dat Witsen dit prachtwerk aangeboden kreeg, was omdat hij achtereenvolgens de aanbevelingsbrieven had verzorgd voor De Bruyns reis door Rusland, Perzië en Oost-Indië, de verantwoording voor de opslag van zijn naar huis toegestuurde curiositeiten op zich had genomen en behulpzaam was geweest bij de totstandkoming van zijn tekst. Zoals de conventie wilde, zal Witsen hem desondanks voor het geschenk van dit boek een gepaste waardering terug hebben gegeven.

Voorts had De Bruyn Witsen uitvoerig in zijn voorwoord en elders in het boek bedacht. Toch droeg de auteur het resultaat op aan een ander, de hertog Anton Ulrich van Brunswijk. Niet alleen viel er van de hertog een grotere beloning te verwachten, maar Witsen was inmiddels ook definitief regerend burgemeester af.<sup>12</sup> Uit ervaring wist De Bruyn dat de vorst een opdracht naar waarde wist te schatten.<sup>13</sup> Dit was temeer belangrijk, omdat De Bruyn zijn werk in eigen beheer had laten verschijnen. Aangezien hij als reizend kunstenaar geen vaste inkomsten genoot, moest hij voor zijn dedicatie streven naar een zo hoog mogelijke opbrengst.

### **Gunstbewijs of beloning**

Ging het in Cornelis de Bruyns geval om een kunstminnend buitenlandse vorst van grote rijkdom, die vermaard was om zijn gulheid jegens schrijvers en kunstenaars, in de Nederlanden had men voor het ‘schenken’ van een dedicatie nog de keuze tussen (1) de eigen vorst (De Bruyn droeg zijn eerste boek aan koning-stadhouder Willem III op), (2) allerlei bestuurlijke instanties, en (3) een uiteenlopende groep individuele personen. Elke categorie kende zo zijn eigen prijs. Tussen een uitgever en een auteur kon om die reden, om het verkrijgen van een verering of gunstbewijs voor een dedicatie, soms onenigheid ontstaan over de vraag wie de opdracht mocht doen. Er bestonden dan ook contracten waarin dit speciaal werd vastgelegd. Anderzijds was het vanwege de hevige concurrentie onder de auteurs niet voor iedereen even makkelijk de juiste beschermheer voor zijn boek te vinden.<sup>14</sup>

Hoe iemand een schrijver bedankte voor een aan hem gerichte opdracht, hing af van factoren als het type werk, hun beider sociale positie en hun onderlinge relatie. In het geval van Matthaeus zagen we dat hij door Witsen werd beloond met boeken, lekkernijen en een ‘vriendschapsbetuiging’, dat wil zeggen de toezegging dat, indien nodig, Witsen zijn invloed voor Matthaeus en de zijnen zou aanwenden. Matthaeus was een door Witsen hooggeacht geleerde, die aan de universiteit te Utrecht een vaste betrekking als hoogleraar bekleedde.

### **Arnold Houbraken**

Het voorbeeld van Arnold Houbraken (1660-1719) laat zien dat zo’n dankbetuiging niet voor iedereen was weggelegd. Houbraken was een schilder zonder vaste inkomsten en begunstigers, die gedreven door armoede een driedelig boek over zijn collega’s had samengesteld. Niet altijd was het hem zo slecht gegaan, aldus zijn vriend Johan van Gool. In 1710 was hij door Witsens neef en pupil Jonas Witsen II (1676-1715) – ‘een der grootste Kunstbeminnaars van zijn tijd’ – uit Dordrecht naar Amsterdam ‘weggelokt’. ‘Maer [...] zijn Maecenas werd [...] door de doot weggerukt, voor dat zijne achting daer bestendigt, en zijn Kunst gewilt was.’ In zijn boek *De nieuwe schouburg der Nederlantsche kunstschilders en schilderessen* (1750) gaat Van Gool uitgebreid in op Houbrakens wederwaardigheden aangaande het opdragen en present doen van diens werk en de beloning ervoor. De magistraat namelijk aan wie Houbraken zijn eerste deel had opgedragen, had de conventies met voeten getreden. Van Gool mat de kwestie breed uit, de boosdoener noemde hij met naam en toenaam, stellig ook omdat Van Gool als kunstenaarsbiograaf in dezelfde positie zat.

De gewraakte affaire speelde zich af rond Houbrakens *De groote schouburgh der Nederlantsche kunstschilders en schilderessen*, een boek waarin over een periode van anderhalve eeuw de levens van kunstenaars uit de doeken wordt gedaan en waar hij als auteur postuum grote bekendheid mee kreeg. Met de productie waren grote onkosten gemoeid geweest. Net als Cornelis de Bruyn had

Houbraken zijn werk in eigen beheer doen verschijnen. Vanwege zijn grote kinderschare en zijn onbekendheid als schilder was het voor hem van veel belang dat hij goed betaald voor de opdracht kreeg. Ook had hij, als De Bruyn, zijn risico gespreid door via intekening te werken: 3 gulden vooraf, en hetzelfde bedrag bij aflevering. Het werk verscheen ook niet ineens, maar in drie delen, verspreid over de jaren 1718, 1719 en 1721.

Houbrakens ervaringen waren de volgende. Eerst liet hij, via een tussenpersoon, de griffier François Fagel verzoeken of hij zijn boek aan hem mocht opdragen, ‘maer dit verzoek wierd op eene beleefde wijze afgeslagen’. Vervolgens probeerde hij het bij Johan van Schuilenburg, raadsheer, secretaris en griffier der nagelaten domeinen van Willem III:<sup>15</sup>

[...] deze Heer liet zich dit verzoek welgevallen; het geen hy licht kon doen, als uit de onedelmoedige behandeling, omtrent den Auteur en deszelfs Weduwe nader zal blyken. Zo dra het eerste Deel afgedrukt was, liet onzen Arnold het in best maroquin, vergult op 't plat, binden, en bracht het, nevens een van zyne beste Kabinetstukjes, by den Heer van Schuilenburg, in hope en verwachting, dat dien Heer dit gulhertig geschenk met eene edelmoedige beloning, overeenkomstig met zynen staet en vermogen, zou beantwoort hebben, en dat hy het by zich hebbende Stuk Schildery van hem zou hebben gekocht; maer het een en ander viel vlak tegen zyne gedachten uit; hy ontving het allerminste geschenk niet, en moest het schildery weer naer huis dragen. Deze ongehoorde behandeling maekte hem als beroerd van spyt: hy quam my zynen noot klagen; ik trooste hem met de hoop, dat dien Heer, mogelyk, met het tweede Deel dank-erkentenis zou bewyzen.

Terwijl Houbraken het volgende deel aan de aan Van Schuilenburg vermaagschapte Leidse kunstverzamelaar Pieter de la Court opdroeg, – die hem daarvoor beloonde met een ‘fraei zilvergeschenk’<sup>16</sup> – boden hij en zijn echtgenote op advies van Van Gool dit tweede en zelfs nog het derde deel ook weer aan Van Schuilenburg ten geschenke aan. Wederom hadden de Houbrakens de boeken in een kostbare verguld marokijn band laten steken. Maar het tweede deel ‘wiert al meede met een grimlachje en een bloot bedankje ontvangen’, terwijl de inmiddels weduwe geworden echtgenote bij het derde deel niet eens belet kreeg en het aan de deur moest afgeven, aldus de verbijsterde verteller. Van de knecht kreeg de bedroefde vrouw tot haar verbazing te horen ‘dat het wel is’. ‘Wat zy hier tegen praete of niet, daer quam geen andere vergelding, zy moest met dit woordelyk geschenk vertrekken.’ Ook Fagel werd opnieuw benaderd, het water stond hun duidelijk aan de lippen – Fagel stond immers alom bekend als gul en een liefhebber van boeken – nu om hem het boek ‘ten geschenke’ aan te bieden. Ofschoon deze eerder Houbrakens dedicatieverzoek had afgewimpeld, toonde Fagel zich nu van zijn beste kant. Voor het fraai gebonden eerste deel ontving Houbraken van ‘dien weergaloos mildadigen en edelmoedigen Vergelder van alle aengeboden eerbewyzen’ 10 du-



katen, en voor de volgende twee delen elk nog eens 10. Na het laatste deel werd Fagel door de niet van eigen belang gespeende verteller gepromoveerd tot ‘die goede Vader des Vaderlants en aller Weduwen en Wezen’.

Van Gools boodschap is duidelijk. Indien iemand een boek op eigen kosten uitgaf (zoals Van Gool zelf ook had gedaan), probeerde de schrijver hiervoor via een dedicatie en door het aan rijke liefhebbers aanbieden van luxe gebonden exemplaren zo veel mogelijk geld te krijgen. Hoewel niets zwart op wit stond en de verering aan de edelmoedigheid van de ander werd overgelaten, bestonden er niettemin regels. Op grond van zijn hoge positie dacht Van Schuilenburg die te kunnen schofferen. Maar hij had buiten de waard gerekend – Houbrakens opvolger nam wraak door hem in zijn boek voor eeuwig aan de schandpaal te nagelen. Zo konden geen precedentes worden geschapen.

Het is interessant te weten hoe de opdracht nu aan Van Schuilenburg luidde. Deze blijkt – net als trouwens die aan De la Court – uiterst summier. Naast de vermelding van de naam en titels presenteert Houbraken hem als ‘Groot beminnaar van de schilderkonst’; waarna hij vervolgt: ‘wort dit eerste deel van den Grooten Schouburgh der Konstschilders en Schilderessen, met eerbied opgedragen, door Zijne Edelheits onderdanigen dienaar’, enzovoorts. In de tekst wordt geen melding van enige relatie tussen de twee gemaakt, laat staan dat er sprake is van een ‘verschuldigde dank’. Eenzelfde soort formulering had ook in Houbrakens andere dedicatie.

### **Vorm en strekking van een dedicatie**

Een dedicatie was aan een aantal vaste conventies onderworpen. Ze was bijvoorbeeld altijd opgesteld in de vorm van een brief (dissertaties en disputaties uitgezonderd).<sup>17</sup> Naam en eretitels van de aangesprokene gingen met grote letters aan de tekst vooraf, gevolgd door de aanhef en de inhoud van de boodschap. Hoewel die kon variëren van een enkele regel tot tientallen bladzijden, omvatte zij in essentie het verzoek het boek aan de geadresseerde te mogen opdragen, alsook de argumenten waarom. In Witsens geval werd meestal verschuldigde dankbaarheid als reden opgegeven, alsmede zijn geleerde interesses. Ook de stilistische verpakking verliep volgens een vast patroon. Net als de vorm – brief – en de inhoud van de tekst werd zij door de regels van de retorica gedicteerd. Zo was een gebruikelijke methode om iemand gunstig te stemmen al zijn deugden op te sommen. (Deed men dat niet of maar ten dele, dan refereerde men ook wel aan het modeste karakter van de betrokkene of aan het tekortschieten van hun eigen beeldend vermogen. ‘Onnodigh waere derhalven een Kaers te willen ontsteeken voor de Son, en veel te willen seggen van ’t geene niemant onbekent is,’ aldus bijvoorbeeld de uitgever Johannes Ribbius.) Vooral mensen in ondergeschikte posities klampten zich aan deze stijlregels of topoi vast. Geleerden die in een maatschappelijk hoge rangorde zaten en onafhankelijker functioneerden, namen aanmerkelijk meer vrijheden binnen hun tekst. ‘Amateur’-dichters en -toneelschrijvers wilden nog wel eens met een gedicht naar voren komen. Evenwel, de toon bleef vleidend. En ook hier

gold vanzelfsprekend dat hoe meer een scribe erbij te winnen had, des te zoetgevooider de tekst en met meer verve het 'bescheidenheidstopos' – de verontschuldiging van de auteur voor de nederigheid van zijn product – tot uitdrukking werd gebracht.

De dedicatie sloot men doorgaans af met een heilwens en verklaringen van gevoelens van onderdanigheid, diepe genegenheid, trouw, respect, enzovoorts, gevolgd door de ondertekening, veelal met plaats en datum. Van tevoren had men de brief met het manuscript of drukproef opgestuurd naar de betrokkene, die daarop zijn fiat kon geven. Op deze manier kreeg de geadresseerde tevens de mogelijkheid correcties aan te brengen.<sup>18</sup> Een dedicatie geschiedde dus gewoonlijk in overleg.

Door een dedicatie te accepteren werd de daarmee bedachte heer (soms dame) automatisch de 'schutspatroon' over het boek. Want als het werk onaanvaardbaar was, zo was de gedachte, zou men er de naam van zijn geslacht niet op een zo in het oog springende wijze ('op het voorhoofd van het boek' placht men wel te zeggen) aan gehecht wens te zien. Niet zelden prijkte voorafgaand aan de dedicatie ook het familiewapen van de heer, of een prent waarin dit wapen was verwerkt. Aldus stond de beschermheer garant voor het gepresenteerde en 'waakte' hij over het voor hem liggende boek. Dat de verzochte protectie duidelijk serieus genomen behoorde te worden, laat het geschil tussen Joannes Antonides van der Goes en Joachim Oudaan zien. Antonides had Oudaan zijn net van de pers gekomen dichtwerk *De Ystroom* (1671) toegestuurd en gevraagd er zijn oordeel over te geven en het met enig 'lofgedicht' te vereren. Oudaan, die een vriend van hem was maar tot de religieuze preciezen behoorde, las het werk, prees het, maar 'al die toestel van Heidensche goden en godinnen' beviel hem helemaal niet. Antonides was over dit oordeel ontzet, want die goden maakten nu juist het grootste deel van zijn werk uit. Dit was de enige reden geweest, zo schrijft Oudaans biograaf, waarom Antonides zijn werk gewapend had met een voorrede en een 'schild', namelijk om 'zyne vonden tegen de bestryders der zelve staende te houden'.<sup>19</sup>

In de republiek der letteren was men dus de mening toegedaan dat als de geslachtsnaam, eretitels en het familieschild van een invloedrijke figuur in stelling werden gebracht, dit de criticasters de mond moest snoeren. Omgekeerd schonk zo'n publiekelijk verzoek natuurlijk ook prestige aan de heer in kwestie. Het strekte hem en zijn familie immers tot eer als beschermer van wetenschap, letteren, de ware godsdienst, vlijt, enzovoorts te worden aangemerkt. Opvallend is wel dat iemands bescherming of patronage in de wereld van dedicaties alleen dat ene werk betrof, en niet de schepper in kwestie.

Uit het voorgaande zou men de conclusie kunnen trekken dat de schutspatroon altijd een hoge maatschappelijke positie bekleedde. In opdrachten sprak men echter ook collega's en vakgenoten, vrienden, vriendinnen, echtgenotes en schoonvaders aan.<sup>20</sup> Vanuit het standpunt van belangenbehartiging vormen zij evenwel een andere categorie. Daarnaast werden in de

Republiek heel wat boeken uitgegeven die helemaal geen opdracht hadden. Hoeveel dat er waren en in welke verhouding zij stonden tot de boeken die wel een opdracht bezaten, is niet uitgezocht.

### **Oprachten in Witsens eigen werk**

Ook Nicolaes Witsen liet zijn werk, op een uitzondering na, voorafgaan met een opdracht. Bij wie verkeerde hij nu in 'schuldige dankbaarheid', afgaande op zijn publicaties? Zijn dertien jaar oudere achterneef Johannes Hudde blijkt de eerste te zijn geweest aan wie hij een publicatie opdroeg. In april 1662 had Witsen aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre een disputation gehouden, waarin hij de invloed van de kometen op het aardse heil bestreed. Het boekje zag het licht onder de titel *Prognostikon*, met achterin – zoals bij zulke proefstukken de gewoonte was – twee lofdichten in het Latijn van R. Keuchenius en S. Coeman.<sup>21</sup> Witsen noemde Hudde in zijn opdracht een 'Philosophus et mathematicus incomparabilis' (onvergelijkelijk filosoof en wiskundige). Hudde zou zoals bekend grote invloed uitoefenen op Witsens politieke loopbaan, maar als briljant mathematicus, neef en vriend moet hij ten aanzien van zijn interesses en studies eveneens een sturende rol hebben gespeeld. Hoewel Witsen zoals het hoorde twee jaar later (in april 1664) zijn bul in de rechten te Leiden behaalde, betrof zijn liefde toen vooral de filosofie en de wis- en sterrenkunde. Ook deze Leidse dissertatie droeg hij aan bloedverwanten op: aan zijn vader Cornelis ('Parenti honorando'), zijn oudste broer Jan ('Fratrī charissimo') en aan Jacques Thierry. Deze Thierry was te Amsterdam assuradeur en bezat een rederij die voer op Engeland en de Caraïben.<sup>22</sup> Witsen omschreef hem (vertaald uit het Latijn) als 'hij die de zaken betreffende de Middellandse Zee regelt, mijn bloedverwant en zeer geacht ondernemer'. Het opdragen van dissertaties aan familieleden was toen gebruik onder studenten, omdat zij bij hun intrede in de maatschappij voor hun toekomst immers vooral van hen afhankelijk waren.

Vreemd genoeg ontbreekt een opdracht in zijn eerste grote werk, *Scheepsbouw en Bestier* van 1671, zeker gezien zijn afhankelijke positie in die tijd. Niets had meer voor de hand gelegen dan dat hij dit boek aan zijn invloedrijke beschermheer Gillis Valckenier zou opdragen.<sup>23</sup> Maar Valckenier was in 1671 in de stadsregering net ten val gebracht. Beter dan op het verkeerde paard te wedden of het misnoegen van andere partijen op de hals te halen had Witsen de voordelen van een opdracht dan maar liever voorbij laten gaan. Het boek is wel van lofdichten voorzien, waaronder die van de filoloog en wiskundige Samuel Tennilius, hoogleraar te Nijmegen, de geleerde arts Matthaeus Sladus (1628-1689) en de jonggestorven, alom geprezen dichter-medicus Joannes Antonides van der Goes (1647-1684), van wie vlak daarvoor zijn veelgeroemde *De Ystroom* het licht had gezien. Over diens geplande lofdicht bestaat van Witsen nog een ongedateerd briefje gericht aan 'Monsieur Antonides'. Daarin verzoekt hij hem mee te delen hoe lang het gedicht zal worden ofwel uit hoeveel regels het zal komen te bestaan, aangezien de drukker al met de voorrede was begonnen en



De door Nicolaes Witsen als een gedenksteen weergegeven opdracht aan tsaar Peter in *Noord en Oost Tartarije* met daarop Peters complete lijst titels en de aan hem onderhorige gebieden.

‘overslag van de rest’ maakte. Witsen zou voor hem een half vel aan weerszijden openhouden, zei hij, hem groetend met het amicale ‘Vaert wel’.

Na *Scheepsbouw en Bestier* duurde het een hele tijd voordat Witsen weer tot een publicatie kwam. Intussen had hij in de regering carrière als burgemeester gemaakt. Maar in 1687 verscheen ‘na twintig jaar nauwkeurig onderzoek’, zoals hij erboven stelde, zijn *Nieuwe Lantkaarte van het Noorder en Ooster deel van Europa Strekkende van Nova Zemla tot China*. De kaart was gemaakt met officieel verlof van de beide tsaren van Rusland, wat automatisch inhield dat de opdracht naar hen toe ging, de halfbroers Ivan en Peter Aleksovitsj.

In diezelfde tijd had Witsen tevens een geheel herziene editie van zijn boek over de scheepsbouw laten drukken, ditmaal bij Pieter en Joan Blaeu en onder de Latijnse titel *Architectura Navalis* (1690). Net als bij de eerste druk ontbreekt ook hier een opdracht, maar het lofwerk is daarentegen aanmerkelijk in omvang toegenomen. Naast de reeds genoemde dichters had Witsen nu ook een aantal bevriende geleerden om hun aanbeveling verzocht. Het gaat om de predikant Balthasar Bekker (1634-1698), Cornelis van Beughem (een broodschrijver die twee jaar eerder Witsen met een dedicatie in een eigen boek had bedacht en nu ook het onderhavige *Architectura Navalis* met een ob-

servatie had verrijkt),<sup>24</sup> de Utrechtse hoogleraar Joannes Georgius Graevius (1632-1703), en de hoogleraar theologie te Leiden, Fredericus Spanheim (1632-1701).

Ook bij het openslaan van *Noord en Oost Tartarije*, dat in 1692 van de pers was gekomen, wordt de beschouwer meteen met zijn neus op de vele lofprijzingen gedrukt. Ook nu vindt hij voor in het boek de gunstige opinies geciteerd uit geleerdentijdschriften en brieven van gezaghebbende personen die Witsen aanspoorden om voort te gaan. Vanzelfsprekend was dit werk eveneens aan de beide tsaren opgedragen. In het boek had hij naast de opdracht de (in het Russisch gestelde) dankbrief van de vorsten voor zijn kaart toegevoegd met daarin het verzoek aan de auteur om door te gaan met zijn onderzoek. De opdracht wijkt in zoverre van de traditie af dat de tekst niet alleen extreem kort is, maar ook niet in briefvorm is gesteld. Witsen had ervoor gekozen haar te graveren op een console in de vorm van een gedenkteken, die het wapen en de kroon van de tsaren torst. De tekst op de console luidt:

Aan de Alder-doorlugtigste, Alder-grootmachtigste groote *Heeren Zaaren en Groot-Vorsten Joan Alexewitz Peter Alexewitz* door Godes genade van geheel Groot, Kleen en Wit-Rusland, selfs Erhouders tot Moscouw [waarna een opsomming van alle aan hen onderhorige steden en titels volgt] Heeren en Heerschers Wert dit Werk alder-ootmoedighlyckst opgedragen van des selfs Schryver Nicolaes Witsen.<sup>25</sup>

Voor een burgemeester van de belangrijkste handelsstad ter wereld was het vanzelfsprekend niet aan de orde dat hij in een dedicatie om bescherming verzocht. Witsen omzeilde dit gebruik door de nadruk te leggen op de lange lijst van waardigheden van beide tsaren. Zo kon hij tegelijk op elegante wijze uiting geven aan hun macht en grootheid zonder daarmee zichzelf minder te maken. De opsomming van onderhorige steden met bijbehorende titels was ook politiek van belang, omdat de tsaren aldus naar buiten toe als hun rechtmatige heersers werden erkend.<sup>26</sup>

Dertien jaar later, in 1705, had Witsen de tekst van het boek geheel herzien en fors vermeerderd opnieuw in druk gegeven. Na de dood van Ivan is het alleen aan Peter aan wie hij nu zijn boek opdraagt. De plaat van het monument met de dedicatie bleef dezelfde, alleen was de adressering aangepast. De brieven van liefhebbers en geleerden had Witsen laten vallen, vermoedelijk omdat intussen de meesten al lang dood en begraven lagen. Maar waar is de dankbrief gebleven van de tsaren voor zijn grote kaart? Vermoedelijk kan het ontbreken ervan op het conto van de problematische productiegeschiedenis worden gezet. In het vorige hoofdstuk is vastgesteld dat in de tweede editie van 1705 vrijwel geen folioprenten staan; die zijn pas aan de derde editie, van 1785, toegevoegd. Al vinden we ook hierin de dankbrief van de tsaren niet terug. Vermoedelijk is de koperplaat ervan in de tussentijd verloren geraakt, want in de laatste uitgave ontbreken ook andere prenten.

## Nicolaes Witsen als mecenas

In de boekdedicaties wordt door menig auteur gerefereerd aan Witsens liefde voor de wetenschap en letteren. Daarentegen noemen zij hem maar zelden patroon of mecenas. Tot de weinigen die hem met de eernaam ‘mecenas’ tooiden (het blijken er in totaal zes te zijn), behoort ook François Halma (1653-1722), uitgever en verkoper van ‘geleerde en geachte boeken’.<sup>27</sup> Halma trekt in zijn opdracht in het prachtig geïllustreerde werk van François Desseine – het in 1704 in drie delen uitgebrachte *Oud en Nieuw Rome* – voor zijn hulde aan Witsen alle registers van het retorisch instrumentarium open. Met een zwier van woorden passeren één voor één al zijn ambten, zijn kennis, kwaliteiten en pennenvruchten de revue om de lezer en vooral Witsen zelf te laten weten hoe hoog deze alom werd geacht.

Waarom Halma ‘eerbiedspligt’ aan Witsen verschuldigd was, laat zich raden. Vlak voordat Desseines boek van de pers kwam, had Witsen bij Halma het werk van de in Moskou wonende Evert Ysbrants Ides laten uitgeven, de *Driejarige reize naar China* (1704). Nog eerder, in 1701, had Witsen bij Halma de hand in de publicatie van Ides’ kaart van Moskovië gehad. Maar wat de voornaamste reden voor zijn dankbetuiging was, verkondigt hij in het voorbericht van Ides’ boek. Want spoedig zou bij hem het boek van de burgemeester zelf verschijnen: het ‘groot en uitmuntend werk’ *Noord en Oost Tartarije*.

Witsens cliënt Dirck Bosboom (1648-1707), op wie verderop nog uitvoeriger zal worden ingegaan, liet tezelfdertijd werk bij Halma verschijnen. Oprecht dankbaar omdat Witsen ‘aan mij in ’t bijzonder zo veele gunsten heeft believen te bewijzen’, droeg hij Witsen naast een twee jaar eerder verschenen geschrift over het perspectief ook zijn *Verhandeling der algemeene Bouw-order* (1705) op. Halma zorgde op zijn beurt voor een vier bladzijden lang lofdicht. Dat Witsen veel contact onderhield met Halma en diens uitgeverij, illustreert ook de inhoud van zijn boekenkast. Niet alleen zaten hier heel wat fraai gebonden werken uit zijn winkel tussen, maar ook talloze pennenvruchten van Halma zelf.

Halma’s lofzang in het door hem uitgegeven boek van Desseine had dus zijn redenen. Maar hoe presenteert hij Witsen nu in de dedicatie als mecenas? Niet als iemand die zijn beurs trok en aan nooddriftige talenten in ruil voor werk een toelage schonk, zoals men tegenwoordig over een mecenas pleegt te denken. Halma omschreef de mecenas Witsen als ‘een Voorstander der geleerdheit en van alle loffelyke kunsten en wetenschappen, en daar benevens een beminnaar van alle liefwaardige fraygheden’. Feitelijk doelde Halma met zijn loftuiging op de oude Romein Maecenas, befaamd om zijn weldaden die kunsten en wetenschappen bevorderden. Een hoogwaardigheidsbekleder als Witsen met deze illustere figuur uit de Oudheid vergelijken was geheel volgens de loftraditie van zijn tijd. Daar komt bij dat dit werk voor een deel over het oude, klassieke Rome ging. Om zo veel mogelijk profijt te kunnen trekken uit de mogelijkheid van een boekopdracht, droeg Halma de twee volgende delen van Desseines *Nieuw Rome* aan de Leidse schepen Koenraad Ruisch op.



Portret van François Halma (1653-1722), uitgegeven van 'geleerde en geachte boeken'.

Wat opvalt is hoezeer inhoud en stelwijze van de dedicaties met elkaar overeenkomen. Kennelijk maakte Halma braaf van vaste retorische regels gebruik.

Er is geen reden om aan te nemen dat de andere vijf personen die Witsen 'mecenas' noemden een andere stellingname hadden. Een van hen sprak hem in zijn dissertatie aan in combinatie met 'patroon', uiteraard in het Latijn: 'Maecenati suo ac patrono aeviternum.' Dat was Johan Philip Breyn, de zoon van de destijds vermaarde Danziger botanicus Jacob Breyn. De anderen waren achtereenvolgens de uit Groningen afkomstige arts, oudheidkundige en dichter Ludolf Smids, de wiskundige Claas Jansz. Vooght, Abraham Alewyn, een jurist en dichter, vermaagschapt aan Witsen, die als advocaat-fiscaal naar Oost-Indië trok, alsmede de in Duisburg werkzame professor Heinrich Christian (von) Hennin, eveneens medicus en oudheidkundige. Het Latijnse 'maecenas', 'fautor', 'tutor' en 'patronus' omvatten, althans in Witsens geval, equivalenten van begunstiger, voorstander en beschermer, zij het dat 'maecenas' kennelijk vooral in geleerde situaties werd gebruikt, bij academici met name, en 'patronus' eerder voor werk. Voor zijn begunstiging en voorstand echter wordt Witsen in alle dedicaties, ook door geleerden, hartelijk bedankt.

Nergens wordt Witsen als een particuliere geldverstrekker voorgesteld, het uitlenen van geld buiten beschouwing gelaten. Daarentegen was hij wel degene die gunsten verleende in de vorm van werk, het leggen van contacten en het geven van aanbevelingen. Terwijl het bij Witsen wat de letterkundige productie betreft hoofdzakelijk ging om de protectie van ‘werk tot nut van het algemeen’, dus datgene wat hemzelf het meest aansprak, komt men dezelfde procedure ook bij begunstigers op andere terreinen tegen met betrekking tot dichters, schilders, beeldhouwers, architecten, componisten, enzovoorts. Men gaf niet zomaar geld, men zorgde voor werk en opdrachten en maakte reclame voor de persoon in kwestie (vandaar ook die andere benamingen voor ‘patroon’ en ‘beschermheer’, zoals ‘voorstander’ of ‘promotor’). Hierbij is aan het volgende nog voorbijgegaan: wanneer iemand een betrekking had gekregen, hoefde dit niet te impliceren dat de bezorgde post ook inderdaad door de begunstigde zelf werd bezet. Er waren immers talloze minder geprivilegieerden die dankbaar waren als de geschonken positie aan hun kon worden doorverhuurd.

Hoe het ook zij, indien zo’n met werk begunstigde cliënt of anderszins begenadigde een boek produceerde, kon deze zijn ‘eerbiedsplicht’ door middel van een dedicatie naar buiten brengen, waarmee hij tegelijk degene die zijn zaak had voorgestaan bedankte en vergoedde. Idealiter stemde dat de protector zo ‘gunstig’ dat de scribent daar weer wel bij voer.

Dirck Bosboom kon als cliënt bogen op een langdurige werkrelatie bij Witsen. Om die reden waren de beide boeken die hij schreef aan zijn patroon opgedragen. Maar voor de overige dedicatieschrijvers golden andere criteria. Geleerden, dichters, broodschrijvers, vertalers, uitgevers en afstuderenden waren voor patronage doorgaans van velerlei heren afhankelijk. Over de vraag wie uiteindelijk de beschermheer van hun boek zou worden, beslisten derhalve factoren als betoonde interesse voor het onderwerp, de positie van de beoogde heer en, zeer belangrijk, de te verwachten generositeit in zijn gunstbetoon. Met betrekking tot de eerste factor – interesse in het onderwerp – verklaarden verschillende auteurs over Witsen dat deze zijn belangstelling voor hun werk al eerder openlijk kenbaar had gemaakt. Dit waren Hendrik Nieuhof, Antonius Matthaëus, Olfert Dapper, Jan Janszoon Struys en Pieter Verduin. Hij had hun toen ook aangespoord hun werk in druk uit te geven.

### De opdrachtschrijvers<sup>28</sup>

Opvallend is hoe in de lijst aan Witsen gedediceerde werken het nut, het leerzame of belerende karakter ervan, vooropstond. Zelfs de paar toneelstukken die aan Witsen zijn opgedragen en die zijn ontstaan buiten de periode van zijn burgemeesterschappen, blijken ofwel serieuze, op de politieke actualiteit geënte historische drama’s, ofwel partijpolitieke zinnespelen te zijn. Met veelzeggende titels als *De gewrooke Lucretia of Romen in vryheit* (1669): een ‘Ryxs-



Treurspel', *Tieranny van Eigenbaat* (1679) – een stuk dat trouwens ongemeen populair zou worden – en *Cato, of de ondergang der Roomsche vryheid* (1715).

Wat ook opvallend is, is dat aan Witsen na zijn laatste burgemeesterschap – tot 1 februari 1706 – op een heel enkele uitzondering na geen werk meer is opgedragen.<sup>29</sup> Desondanks dateren er wel acht opdrachten uit de tijd van voor zijn benoeming tot burgemeester, de vroegste van 1663, toen hij nog student en zonder ambten was. Maar hij was toen vooral verkoren, omdat zijn familie tot de heersende partij behoorde. Na 1706 lagen de kaarten echter anders geschud en was het voor iedereen, behalve ogenschijnlijk voor Witsen zelf, duidelijk dat hij nooit meer op het kussen terug zou komen. De verzamelde auteurs reageerden zogezegd meteen op deze nieuwe marktsituatie. Voor hun dedicaties was Witsen als beschermheer van hun werk niet relevant meer. Voor gunsten diende men nu bij de Corver-factie te zijn.

Het bestand van aan Witsen gerichte gedrukte dedicaties omvat niet alleen boeken, maar ook kaarten en prenten. Daarnaast valt er nog het onderscheid te maken tussen drukwerk dat alleen aan Witsen is opgedragen, en drukwerk waarin hij samen met de stedelijke magistratuur wordt genoemd.

De dedicaties aan de stedelijke magistratuur waren bestemd voor de vier burgemeesters, of de burgemeesters in combinatie met andere bestuursinstanties, zoals het college van schepenen, de curatoren van de hortus botanicus, enzovoorts. Deze categorie zal hier evenwel met uitzondering van de opgave in de bijlage buiten beschouwing worden gelaten. Hoewel Witsen verantwoordelijk kon zijn voor het aanbrengen van boeken bij het stadsbestuur, waren de omstandigheden anders.<sup>30</sup> In de eerste plaats hebben we hier met een instantie te doen die uit meerdere stemhebbenden bestond; daarnaast werd de uitgave van speciaal die boeken door het stadsbestuur (in welke formatie dan ook) bevorderd die het belang van de stad en het algemeen welzijn dienden. De lijst in de bijlage bevestigt dit beeld: Jan van der Heydens pleidooi voor het gebruik van slangbrandspuiten, de botanische werken van Johan en Casparus Commelin, Frederik Ruysch' boek over anatomie, Antonius Matthaeus' handboek van het canoniek recht, alsmede twee boeken van 'geapprobeerde' predikanten en het net op poten gezette tijdschrift *Journal d'Amsterdam*. Plus niet te vergeten een hele serie werken van de Italiaan Gregorio Leti, die sinds 16 oktober 1650 gepromoveerd was tot 'stadshistorienschrijver'.<sup>31</sup> Als men de loopbaan van genoemde auteurs overziet, lijdt het geen twijfel dat hier evenzeer nepotistische motieven voor begunstiging van hun werk moeten hebben gegolden.

Via de beroepsachtergrond van de auteurs, de stelwijze van de dedicaties en het genre aangeboden werk kunnen verschillende typen belanghebbenden bij Witsen worden onderscheiden. Zo kan achtereenvolgens onderscheid worden gemaakt tussen cliënten, geleerden, personen die voor hun inkomsten afhankelijk waren van het boekbedrijf (zoals uitgevers, vertalers, broodschrijvers en -dichters), alsook jongelui die net aan een universiteit waren gepromoveerd.

## Cliënten: begunstiging in diensten en betrekkingen

Begunstiging in diensten en betrekkingen, ook wel iemand ‘avanceren’ genoemd, strekte zich uit over alle geledingen van de samenleving. Het valt daarom op dat geen enkele van de onderzochte auteurs – op één uitzondering na – meedeelt hoe of waarmee hij precies begunstigd was. Misschien was het uit kiesheid of wilde men geen afgunst opwekken, maar men sprak over dit punt alleen in zeer algemene termen. Van zijn beroepspositie maakte de auteur geen geheim. Zo vermeldden predikanten en artsen hun status en titel altijd. En indien men deze status niet meteen op de titelpagina kon aflezen, viel het doorgaans wel uit het werk op te maken wat voor beroep de schrijver had. Jan Janszoon Struys was zeilmaker in dienst van de tsaar, reden waarom hij zo veel avonturen beleefde. Joan Nieuhof werkte in talrijke functies onder de vlag van de West- en de Oost-Indische Compagnie, vandaar zijn rapportages over vreemde culturen. Dirck Bosboom vertelt in zijn inleiding uitgebreid welke studies hij allemaal had aangepakt; zijn boekjes zijn het resultaat.

Al deze mensen dankten Witsen voor zijn begunstiging, maar alleen Hendrik Ghijsen vertelde hoe hij door Witsen begunstigd was. In een korte opdracht in *Den Hoonig-raat der Psalmgedichten* van 8 maart 1686 schrijft hij dat hij ‘door Sijn Edelheits begunstiging’ voorzanger in de Amstelkerk geworden was. Lofgedichten van Constanter (de dichter-diplomaat Constantijn Huygens ‘In het 90 Jaar van Sijn Edelheits ouderdom’), de predikanten Balthasar Bekker en Johannes Vollenhove, alsmede een aantal andere destijds vereerde poëten luidden het boekje in. Zo kon elke kerkganger zien welke imposante relaties Ghijsen had. Hoe het met een dergelijke benoeming toeging, beschrijft R.B. Evenhuis in *Ook dat was Amsterdam*: ‘Voorlezers, kosteren en hondenslayers werden geheel buiten de kerkeraad om door burgemeesters benoemd. Soms stuurden zij zonder meer een briefje met de naam van de door hen benoemde. Soms vergaten zij zelfs dat, en ontdekte de kerkeraad plotseling een nieuwe voorlezer in het doophuisje, aan wie de instructie nog moest worden voorgelegd.’<sup>32</sup>

Een soortgelijke cliënt moet ook Witsens ‘diepverplichte, geringe en ootmoedige dienaar’ Kornelis van Vleuten zijn geweest. Ook deze bracht een psalmboekje uit, en wel in navolging van Ghijsen ‘van wiens werk’, aldus de auteur, ‘bijna de gansche Kerk gewaagde’. Zijn eigen papieren kind bood hij Witsen aan met de woorden:

Dit arm Weesje, eyndeling ter Waereld gebracht van een geringe, en om haar geringheyd verachte Moeder; komt zich, met alle schuldige hoogachting en eerbiediging, als onder Uwe wel-Edelheids Vaderlyke vleugelen verbergen. Draagt het tekens van 's Moeders verachtelyke geringheyd; is 't in slechte windsel en luiren gezwachtelt; 't zal echter den welgeâarden edele trekken en tekens van 's Vaders doorluchtigheyd vertoonen.

Onder de kerkelijke dedicatieschrijvers was ook de predikant Everardus van der Hooght, die een Grieks lexicon had samengesteld van het Nieuwe Testament.<sup>33</sup> Zijn lessen in het Hebreeuws waren beroemd en zijn preken over de Heidelbergse catechismus vonden veel aftrek. Maar Van der Hooght stond vooral bekend als een van de eerste en felste bestrijders van de vermeende cartesische predikant Balthasar Bekker, iemand die om zijn opvattingen juist openlijk door Johannes Hudde (aan wie dit boek mede is opgedragen) en Nicolaes Witsen werd geïmagineerd.

Verder hoorde ook de gereformeerde predikant Gerard Croese (1642-1710) tot Witsens kerkelijke clientèle. Zij kenden elkaar vermoedelijk reeds van hun schooltijd.<sup>34</sup> Zijn breed uitgemeten dedicatie is geschreven op een vriendschappelijke, persoonlijke toon. Croese was zowel predikant op de vloot naar Smyrna als in het veld bij het staatsleger te Yperen geweest, had als zodanig ook in Engeland gewerkt en was de eerste schrijver die de geschiedenis van de quakers – in het Engels – schreef. Hij dankt Witsen voor ‘the favours you have always shewed me, and of those benefits you have made it your business to heap upon me both at home and abroad’. Ook de Latijnse editie droeg hij aan Witsen op.

De volgende voorbeelden komen uit de burgerij en het scheepvaartmilieu. Het gaat hier om de tekenaar-wiskundige Dirck Bosboom; de zeilmaker-avonturier Jan Janszoon Struys, de medicus Pieter Verduin, de koopman-schilder Hendrik Nieuhof (broer van de zeeman-reisbeschrijver Joan Nieuhof), Antoni Jansen (de vader van de jonggestorven dichter-arts Joannes Antonides van der Goes), en de gebroeders Lagrue, vertalers en schrijvers van schoolboekjes en de erfgenamen van het werk van hun overleden vader Thomas. Zij zullen hier wat meer worden toegelicht om hun relatie met Witsen duidelijk te maken.

Genoemde zes figuren vormen een minder diverse groep dan op het eerste gezicht lijkt. In de eerste plaats konden de meesten bogen op een langdurige relatie met Witsen. De helft van hen maakte bovendien aanspraak op zijn begunstiging omdat inmiddels gestorven familieleden in het verleden ook al gunsten van hem (en in ten minste één geval van zijn vader) hadden ontvangen. Maar hun grootste overeenkomst zat erin dat al deze door Witsen begenadigde auteurs alleen voor de gelegenheid schrijvers waren; hun feitelijke werk lag op een ander terrein. Hoewel hun professie zich in hun geschriften weerspiegelde (met uitzondering van het dichtwerk van Joannes Antonides van der Goes en het vertaalwerk van dr. Thomas Lagrue ofwel La Gruë, beiden medici), bleef hun productie beperkt tot enkele geschriften. Voor de meesten lijkt Witsens patronage daarom te zijn begonnen op hun eigenlijke werkterrein.

### **Dirck Bosboom (1641-1707)**

Illustratief voor de lange duur die persoonlijk patronage kon hebben, is het geval Dirck Bosboom. Bosboom schreef twee boeken, *Perspectiva of Doorzichtkunde* (1703) en *Verhandeling der algemeene Bouw-order* (1705). Het laatste boek was een bewerking van een zeer populair leerboekje over de bouw worden in de architectuur – ‘de vijf Colommen’ – dat zijn vader in 1657 had laten uit-

geven.<sup>35</sup> Deze vader, Simon Bosboom (1614-1662), was als stadssteenhouwer betrokken geweest bij de bouw van het Amsterdamse stadhuis. Witsens eigen vader had daar als burgemeester natuurlijk van alles mee te maken gehad. De contacten tussen beide zonen zullen daarom hierop wel terug te voeren zijn.

Dirck Bosbooms dedicaties wijken in zoverre van de gewone af dat het verzoek om zijn werk te beschermen ontbreekt; kennelijk lag dat als vanzelf in hun relatie besloten. Dirck – die dezelfde leeftijd had als zijn patroon – bedankt Witsen in zijn eerste geschrift over het perspectief, dat hij hem ‘als een eygene Vader’ had behandeld, en dat hij hem met zijn zinspreuk ‘Labor omnia vincit’ altijd tot voorbeeld was geweest. In het voorwoord vertelt hij zijn geschiedenis voor zijn keuze om te gaan tekenen en over de begunstiging van de burgemeester:

Na 't overlijden van mijn Vader, was ik wegens mijn beroep verplicht, de Bouw-kunst verder voort te zetten. Tot dat Engellant en Munster dezen staat met een hevigen oorlog ontrusten; 't welk de lust tot Bouwen hier vertraagde, en mijn met eenen van deze oeffening af trok. Ik nam dan het Teekenen en Etzen bij der hant, en tot een uytspanning, het Schilderen, eerst met Water, en daar na met Oly-verven. Hier na geviel het dat de Heer Burgermeester Nicolaes Witsen (wiens gunst ik menigmalen had beproeft) in 't eerste Jaar van zijn Burgermeesterlijke regeering, mijn begunstigde met een eerlijke bediening: en eer dit jaar geëijndigt was, verkreeg ik van dezen Heer een ander, die meerder van aanzien en voordeliger was; welk ik tegenwoordig nog waar neeme. In dezen staat gebragt zijnde, groeyde de lust tot Schilderen aan; waarom ik, om mijn tijt met vermaak en nuttelijk door te brengen, besloot de leedige uren in deze Kunst te besteeden.

Met welke bedieningen Witsen Bosboom begunstigde, laat het ambtenboek op het Gemeentearchief in Amsterdam zien. Op 3 april 1682 werd hij tot ‘aantekenaar op Friesland en Groningen’ benoemd, inderdaad dus vrijwel meteen nadat Witsen burgemeester was geworden.<sup>36</sup> Een dag later werd hij ingeschreven als poorter. En op 22 januari 1683, vlak voor het aflopen van Witsens eerste ambtstermijn, maakte deze hem bovendien ‘contra boekhouder’, een post die Bosboom tot zijn dood behouden zou.

Van Dirck Bosboom zijn maar enkele prenten bekend. Hieronder behoren een medische illustratie in een boek uit 1672 van de met Witsen bevriende Jan Swammerdam, en een aantal platen bij het in 1675 uitgegeven reisverhaal van het ongelukkige schip *Terschelling*.<sup>37</sup> Later liet Witsen hem de titelplaat voor het tweede deel van de *Architectura Navalis* (1690) graveren.

### **Jan Janszoon Struys (1630-1694)**

Een apart geval was de Durgerdammer avonturier en zeilmaker Jan Janszoon Struys. In 1676 kwam zijn boek *Drie aanmerkelyke en seer rampspoedige Reyssen* bij Van Someren en Van Meurs uit, en opmerkelijk en rampzalig waren ze zeker.

Velen gingen er zelfs van uit dat het werk op fantasie berustte. Behalve aan Witsen, die toen gedeputeerde ter Staten-Generaal en gecommiteerde raad was, droeg Struys het boek nog aan Koenraad van Klenck (1628-1691) op, een telg van een handelshuis dat vanaf het einde van de zestiende eeuw commerciële betrekkingen met Rusland onderhield. Van Klenck was in 1675 als buitengewoon gezant uitgezonden geweest naar de tsaar van Moskovië, Aleksej Michailovitsj; Jan Janszoon had toen als palfrenier en 'konstapel' deel uitgemaakt van die ambassade. Witsen had Struys bij Van Klenck aanbevolen, hetgeen Witsen later schijnt te hebben betreurd omdat deze zich 'niet al te wel' had gedragen.<sup>38</sup> Aangezien het gezantschap op 23 oktober 1676 terugkeerde, moet het bewuste boek al bij vertrek klaar hebben gelegen en kort na terugkomst zijn gepubliceerd. In zijn dedicatiebrief schrijft Struys aan beide heren:

De onverdiende gunste, en gemeensame vriendschap, waar mede UEE mijn in verscheydene gelegentheden hebben gelieven te bejegenen, verdienen wel dat ik deselve met waardige gedachtenisse betaelde; maar also mijn staat noch stant niet toelaten het geheel af te lossen, soo neme ik de vrypostigheyt myne plicht, en verschuldiging te erkennen, met UEE op te dragen het eenigh overschot van mijne langwijlige, sware en rampspoedige Reysen, waarin ik het meeste en beste gedeelte van mijn leven versleten hebbende.

Struys was voor Van Klencks ambassade al eens in Rusland geweest. Dit was in een hachelijk avontuur ontaard, zoals hij in het verhaal van de derde reis uit de doeken doet. De betreffende reis, die duurde van 1668 tot 1673, liep over Letland, Moskovië, Tartarije, Perzië en Oost-Indië. Struys had zich in Amsterdam als opperzeilmaker verhuurd toen daar Russische gevolmachtigden – de eerdergenoemde Jan van Sweeden en zijn neef David Butler – bezig waren scheepsvolk voor de tsaar te werven. Omdat tsaar Aleksej met Perzië in 1667 een handelsverdrag had gesloten, was er op de Kaspische Zee behoefte aan een flottielje. Bijgevolg werd Struys met nog zeventien andere Nederlanders aan de bouw van het oorlogsschip Orjol gezet, dat via de Kaspische Zee naar Perzië moest varen. Eenmaal gereed arriveerde het schip in Astrakan, waar de stad juist op dat moment door de Kozakkenleider Stenka Razin werd gebrandschat. Ook het schip ging in vlammen op, waarna de Nederlanders als slaaf werden verkocht. Onder de bootslui bevonden zich naast Jan Janszoon Struys ook David Butler, een jonge Lodewijk Fabritius – de latere gezant naar Perzië – en Karsten Brandt. De laatste zou tsaar Peters scheepstimmerman en vriend worden, en tegenwoordig wordt Brandt zelfs wel als de feitelijke grondlegger van de scheepsbouw in Rusland gezien.

Wat de dedicatiebrief aan Witsen en Van Klenck nu zo anders maakt, is dat Struys zegt nog geld te goed te hebben voor zijn diensten aan de tsaar en dat hij op hun hulp hoopt om dit terug te krijgen:

[...] op hope dat mijn een beter lot noch een kooltjen sal doen vinden onder de assche, daar ik het vuur verlooren hebbe, te weten, de afterstallen van mijne diensten aan Sijne Doorluchtigste Czarsche Majesteyt van Ruslandt. Ten welken eynde, Edele Heeren, ik my verstoute UEE te versoeken, de gunstige recommandatie, en behulpzame handt te verleenen, als waar mede ik mijn ouden dagh, en mijner kinderen teedere jaren wat mochte verwarmen, en verquikken.

De dedicatie wordt pas echt eigenaardig wanneer men weet dat Van Klenck zich daar in Moskou speciaal voor Struys' zaak had ingezet. En ook met succes, want dankzij Van Klencks interventie kregen Struys, en wat later zijn lotgenoten, uiteindelijk hun gage uitbetaald. In een volgende uitgave van zijn boek elf jaar later vind je ditzelfde verzoek nog eens herhaald, nu alleen met de wijziging dat het broodnodige geld 'tot onderhoudt van mijn huysgezin' was. Dat wijst erop dat de dedicatiebrief geschreven moet zijn vóór Struys' vertrek en dat het verzoek nadien simpelweg is blijven staan. Afgezien van nog allerlei andere incongruenties in het boek, is er inmiddels ook reden gevonden Struys' auteurschap in twijfel te trekken. Struys zou analfabeet zijn geweest en een ghostwriter hebben gehad. Als meest aanvaardbare kandidaat hiervoor wordt Olfert Dapper genoemd.<sup>39</sup> Hoewel het aangevoerde argument over Struys analfabetisme inderdaad opmerkelijk is – in plaats van een handtekening plaatste hij het bekende 'J'-teken onder een huwelijksbelofte –, lijkt wat Pieter Rabus in zijn tijdschrift *De Boekzaal van Europe* (juni 1694, pagina 562) schrijft dit te weerspreken. De 'alom beruchten reiziger' Struys was hem op 28 mei 1694 in Rotterdam komen opzoeken om te protesteren tegen de aantijgingen die de jezuïet Ph. Avril in zijn tijdschrift had gezet vanwege zijn beweringen over de berg Ararat en de ark van Noach. Rabus, die zelf ook zijn twijfels over Struys had, zo bekend hij, schrijft dat hij hierna geheel door de oprechtheid van Struys was overtuigd geraakt. Struys had hem toen ook aangekondigd - en daar gaat het hier om - dat hij 'in een werk, reeds bij hem onderhanden genomen' (...) 'den Vader Avril te zullen gaan afschilderen voor een grooten leugenschrijver'. Maar bij dit voorneemen was het gebleven, want Struys overleed nog hetzelfde jaar.

Struys komt indirect ook nog in Witsens *Noord en Oost Tartarije* voor, in een bericht over een ambassade naar Perzië. In een karavanserai te 'Casloe' bij de Kaspische Zee trof de betreffende berichtgever in 1686 op een steen dit opschrift in Griekse letters aan: 'Jan Jansz. van Durkerdam is in 't Jaer zestien honderd zeventig hier Slaef geweest.'<sup>40</sup>

Struys' boek was een groot succes en beleefde naast talloze herdrukken vertalingen in het Frans, Engels en Duits. De Duitse vertaling in 1678 kwam van Witsens Berlijnse connectie, de hofbibliothecaris Andreas Müller; Nicolaes Witsen zal hier stellig de hand in hebben gehad. Het gedeelte over zijn belevenissen in Rusland met de Kozak Stenka Razin werd in opdracht van tsaar Peter de Grote in het Russisch vertaald. Wat de precieze aard van Struys' relatie met Witsen was, kan slechts naar worden gegist, maar Jan van Sweeden lijkt hier de

verbindingsman te zijn geweest. Veelzeggend is wel dat zich in Struys' boek een door hem getekende paskaart van de Kaspische Zee bevindt.<sup>41</sup>

Dit water had ook altijd Witsens warme aandacht gehad: in 1665 had hijzelf te Moskou al een kaart van het gebied ontworpen; maar door hem uit te lenen waren anderen ermee aan de haal gegaan, zodat deze 'nu overal verkogt werd', schreef hij later aan een vriend. Met het oog op Witsens eigen onderzoek en zijn toenemende bemoeienissen met de boekhandel, in het bijzonder de publicaties van andere Ruslandgangers, is aannemelijk dat Witsen zich ook met de uitgave van Struys' boek heeft beziggehouden. En in weerwil van zijn latere kritiek op 's mans karakter – 'Struys spreekt veel onwaarheden' – waren er ook zaken die hij van Struys kon waarderen, zo blijkt uit Witsens *Architectura Navalis* (1690). Daarin staat: 'Zekeren Jan Jansz. Struis geeft voor, Scheepen te kunnen maken dat 'er geen water in komt, en die zeer zelden lek zullen worden', gevolgd door een breed uitgemeten verslag van diens bevinding.

### **Pieter Adriaensz Verduin (gest. 1700)**

Verduin was een beëdigd meester-chirurgijn. Hij verwierf grote faam met zijn methode om ledematen te amputeren.<sup>42</sup> Omdat er nu zo veel mensen hun benen verloren in de oorlog 'si fatale à tous les chrétiens', kon het tijdstip voor publicatie van zijn geschrift (1696) niet beter gekozen zijn, aldus Verduin. Zijn rijkelijk van illustraties voorziene werkje verscheen eerst in het Latijn en het jaar daarop (1697) in het Frans. De Franse uitgave *Nouvelle methode pour amputer les membres* is geschreven in de vorm van een lange brief aan burgemeester Nicolaes Witsen, waarin hij zijn werkwijze ontvouwt. Onder medici was de brief een gebruikelijke manier om een bevinding openbaar te maken. Verduin schrijft dat Witsen bij een demonstratie van zijn kunnen aanwezig was geweest en de methode had goedgekeurd en hem toen met een aantal andere aanwezige geleerden het advies had gegeven zijn techniek openbaar te maken. De vertaling in het Frans kwam van de meester-chirurgijn Joseph Vergniol, een Franse refugié, die ook persoonlijk bij de methode was betrokken, aldus de 'Preface du Traducteur', immers zijn collega had hem namelijk op dezelfde wijze met succes het linkerbeen afgezet.

Verduins correspondentie met de arts en polyhistor Theodorus Janssonius van Almelveen (1657-1712) onthult dat Verduin het werk eerst aan een Engelse arts had willen opdragen, maar dat Van Almelveen, die de chirurgijn in dit soort aangelegenheden adviseerde, dit had afgeraden. Want ook al was de Engelsman van veel betekenis voor hem geweest, zo was zijn redentatie, er waren anderen die meer voor hem hadden gedaan en die dit naar alle verwachting ook in de toekomst zouden blijven doen.<sup>43</sup>

### **Hendrik Nieuhof**

Een beproefde manier om de vriendschap aan te halen met een invloedrijke regent was hem onder het presenteren van een fraai geschenk aan de historische banden met de familie te herinneren. Dit schrijft Hendrik Nieuhof, zoon

van een burgemeester uit het Duitse plaatsje Uelsen, later in Amsterdam gevestigd als portretschilder en handelaar in baksteen.<sup>44</sup> Hendrik was de tekstbezorger van de geschriften van zijn broer Joan, die in 1672 verdwenen was in de omgeving van de 'Moordenaarsbaai' op Madagaskar. Joan Nieuhof groeide in zijn tijd uit tot de meest toonaangevende schrijver over China. Hendrik motiveerde in 1682 zijn verzoek om Joans tweede boek *Brasiliaense Zee- en Lanreize* aan Witsen op te dragen met de woorden:

Grotelix vond ik ook my daer toe verplicht, door d'eere en vriendschap: waer mede Uw Ed. Grootachtb. den Schrijver en de zijnen al over lang heeft believen te begunstigen: welker werking in welgeboorne zielen ook met de dood niet sterffelijk is.

Witsen had steeds zijn belangstelling in 'de stof van het werk' getoond en er zijn 'naaukeurig en bezadigt oordeel' over gegeven. De goede relatie met 'de Schrijver en de zijnen' was al een kwarteeuw eerder met Joans Chinareis ontstaan. Als hofmeester van de voc-ambassade naar Peking had deze in 1655 toen ook de speciale instructie gekregen om alle 'steeden, dorpen, paleysen, rivieren, vasticheeden ende andre marckweerdige gebouwen' die hij passeren mocht 'in haar rechte forme ende gestaltenisse' af te beelden.<sup>45</sup> Ter plekke maakte Nieuhof toen tevens het staartje van de historische omwenteling van de Mingdynastie naar het bewind van de Mantsjoes of Tartaren mee. Bij thuiskomst in 1658 vertrouwde hij zijn notities en aantekeningen aan zijn broer toe. Drie maanden later was hij alweer vertrokken, 'inzonderheit door de gelegenheit, die mij toen d'Ed. Heeren Bewinthebbers deden opdragen, en aanbieden', aldus Joan. Tot zijn dood is Joan daarna buitenslands gebleven. Het uiteindelijke resultaat in 1665 was dan ook Hendriks werk: een uitvoerige studie van China, voorzien van veel plaatwerk, die voorts tekst en uitleg van de laatste gebeurtenissen geeft.<sup>46</sup> Hendrik droeg het boek op aan Hendrik Spiegel en Cornelis Witsen, bewindhebbers van respectievelijk de Oost- en West-Indische Compagnie, voor welke maatschappijen Joan beide gevaren had. Zijn dedicatie is geschreven met een zwierige pen en allesbehalve nederig. Zijn doel was destijds 'om mij daar door in haare Edele goede gunst en genegentheyt (indien my die eere gebeuren magh) te wikkelen'. En met succes, zo verneemt men uit de dedicatie van dit andere, zeventien jaar later verschenen boek over Brazilië. De schrijver Joan en zijn familie waren met 'eer en vriendschap' begunstigd. Nu Cornelis' zoon Nicolaes tot burgemeester was verkozen, was het goed, zo meende Hendrik, met een opdracht hem nog eens aan hun oude banden te herinneren en de goede relatie met hun huis te bevestigen.

### **Jean en Philippe Lagrue**

De gebroeders Jean en Philippe Lagrue schrijven in hun dedicatie van 1682 dat zij hun vader Thomas aan zijn sterfbed hadden moeten beloven dat zij het Frans-Nederlandse woordenboek, waaraan deze zo lang en met zo veel moei-



te gewerkt had, aan de burgemeester Nicolaes Witsen zouden opdragen. Dit ‘pour ne pas mourir insensible & ingrat aux affections, que vostre illustre personne luy a tousjours témoigné’.<sup>47</sup> Twaalf jaar later verscheen van de hand van Philippe een nieuwe herziene uitgave, die hij ook weer aan Witsen opdroeg – nu vanwege ‘La Générosité avec laquelle vous le récûtes, fait que je prens encore la hardiesse de vous en offrir une nouvelle édition’.

### **Antoni Jansen (van der Goes)**

Antoni Janszoon uit Goes was de vader van de gevierde en jonggestorven dichter Joannes Antonides van der Goes, maar hij was in doopsgezinde kring ook een veelgevraagd gelegenheidsdichter voor huwelijken en sterfgevallen. In zijn dedicatie voorafgaand aan het postuum uitgegeven *Gedichten* (1685) van zijn zoon, refereert Jansen aan het lofdicht dat deze in 1671 voor *Scheepsbouw en Bestier* schreef;

[...] omdat Witsen niet alleen als een uitmuntend beminnaer van alle eedle kunsten en weetenschappen, en in 't byzonder der Poëzy; maer ook voor een beschermer der zelve is vermaert; en by my ook alzo bevonden, door het welgevallen, van Uwe Ed:Gr:Achtbaerheit met eigen hand betoont, over zeker gedicht van mijn zoon, hetzelve plaets vergunnende in het boek by Uwe Ed:Gr:Achtbaerheyt van der Ouden en hedendaegschen Scheepsbouw, met naukeurig onderzoek, in 't licht gebracht.

Witsen had grote bewondering voor Joannes Antonides' gedicht in boekvorm, *De Ystroom* (1671). Vandaar ook zijn verzoek destijds aan Antonides om een drempeldicht in zijn eigen boek. Nu Witsen als burgemeester op het kusen zat, was dit voor de vader het uitgelezen moment om bij hem met de bundel gedichten aan te komen, schreef hij. Door zijn werken aan de burgemeester op te mogen dragen, ‘zal ik mij over mijn zoons afsterven ten deelen troosten’.

## **Geleerden: connecties en introducties**

Witsen onderhield met veel uiteenlopende geleerden een briefrelatie. Van zijn pennenvrienden Gijsbert Cuper en Antonius Matthaeus III bezat hij in zijn bibliotheek het complete werk. De briefwisseling die Witsen met Cuper onderhield, was het intensiefst en langdurigst, van 1685 tot Cupers dood in 1716. Die met Matthaeus bestreek ten minste elf jaar, van 1693 tot na 1704, waarvan alleen de twintig brieven van Witsens hand bewaard zijn gebleven. Ofschoon de eerst bekende brief van Witsen naar Matthaeus van 1693 dateert, blijkt uit de inhoud dat de correspondentie al eerder moet zijn aangevangen. Bij beiden gaan de brieven op een enkele uitzondering na geheel over geleerde zaken. Kenmerkend is de afhankelijke positie van de twee heren tegenover



# JACOBI TOLLII

Epistolæ Itinerariæ.

I.

ITER BEROLINENSE:

A D

Perillustrem, Nobilissimum & Amplissimum Virum,

DOMINUM

NICOLAUM WITSEN,

Cos. AMSTELAEDAM.



robaturum me publico hujusce itineris consilium hinc jam certus sum, VIR PERILLUSTRIS, quia probavi Tibi. Adeo enim penitus eximia de judicio Tuo opinione omnis generis hominum, qui Te Tuasque animi dotes norunt, imbutæ sunt, ut dubitare de re nefas putent, quam Tibi semel cognitam probatamque intellexerunt. Ad hæc ipsa Divinæ Pro-

videntiæ admirabilis mei cura, directaque non ad meum arbitrium, sed ad altius consilium; totius itineris origo, ratio, dispo-

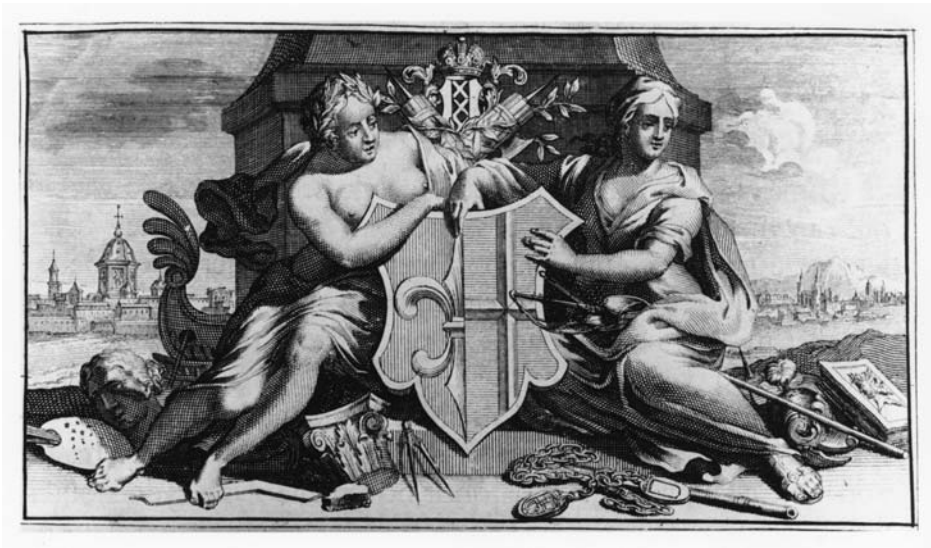
A

Witsen; zij hoopten door hem toegang tot allerlei moeilijk bereikbare informatie te krijgen.

Witsens brieven naar Matthaeus staan geheel in het teken van het onderzoek en het voldoen van de eventuele wensen van deze kennelijk hoog bij hem aangeschreven Leidse geleerde. Zo noteerde Witsen op bezoek bij anderen altijd vlijtig voor Matthaeus welke manuscripten er in hun bibliotheken lagen verborgen. Hij bezorgde hem introductiebrieven en toonde zich uiterst toeschietelijk in het uitlenen van zijn eigen middeleeuwse codices en manuscripten. Ook bezocht hij hem een enkele maal thuis. Matthaeus beloofde Witsen voor al deze vriendelijkheden door hem zodra er een boek van zijn hand verscheen, dat aan Witsen present te doen, maar hij bedankte hem ook een paar maal met een opdracht: twee aan hem persoonlijk (in 1695 en 1704) en één aan hem tezamen met de drie andere burgemeesters (in 1696).<sup>48</sup> De wederzijdse begunstiging strekte zich echter ook buiten de republiek der letteren uit. In 1697 regelde Witsen voor een neef van Matthaeus een post als klerk bij de VOC, terwijl Matthaeus op zijn beurt voor Witsens neef en naamgenoot diens titel in de rechten bezorgde. Veel later, in 1715, hielp Witsen ook een kleinkind van Cuper als assistent naar Oost-Indië voort. Maar ook al betoonden Witsen en Cuper elkaar over en weer veel vriendschap, Cuper stelde daar nooit als dank een dedicatie tegenover. Vanzelfsprekend niet, want zijn belangen lagen allereerst bij de Deventer magistratuur.

Van twee andere boeken die door geleerden aan Witsen zijn opgedragen, blijkt juist de inhoud uit brieven te bestaan. Het zijn de *Uitgelezen brieven van voortreffelijke mannen* bijeen vergaard door Johan van Meel en de postume reisbrieven van Jacobus Tollius. Beide werken verschenen in 1700 in het Latijn bij François Halma. Van Meel was secretaris bij de WIC. In de dedicatie verzoekt hij Witsen hem gunstig gezind te blijven. Van Meel was tevens een groot liefhebber van de letteren.<sup>49</sup> Op 25 februari 1711 had de bibliofiel Zacharias von Uffenbach hem in zijn bibliotheek van drie-, vierduizend boeken bezocht. Deze getuigde toen dat hij nog nergens een zo indrukwekkende collectie brieven had gezien. Van Meel schrijft in zijn dedicatie over de door hem gemaakte selectie hieruit dat hij deze epistolaire monumenten met een uitgave 'uit de schipbreuk van de vergetelheid en de schade door boekwurm en mot' had menen te moeten redden; zo zouden 'de Hugo-de-Groten onder die opvallende mannen van de vorige eeuw' in dit boek tenminste standhouden.

Het boek van Tollius (1633-1696) daarentegen bevat diens eigen reisbrieven. Hiervan was meteen de eerste, tamelijk lange brief van begin 1687 aan Witsen gericht. Tollius, die in het eerste hoofdstuk al werd genoemd in verband met Niels Stensen in Florence, was behalve medicus ook oudheidkundige, consul in Algiers en hoogleraar te Duisburg geweest. Nadat hij zich tot het katholicisme had bekeerd, reisde hij naar Italië. Uiteindelijk stierf hij in diepe armoede te Utrecht.<sup>50</sup> Op zijn reizen noteerde hij alles wat hij aan bijzonders tegenkwam en liet daar zijn vrienden thuis eveneens van mee profiteren. Van deze in briefvorm geschreven observaties verschenen uiteindelijk twee



Illustratie met het wapen van Witsen boven de opdracht in Jacobus Tollius' boek *Iter Italicum* (1694).

bundels, beide bij François Halma. De eerste bundel, getiteld *Iter Italicum* uit 1694, opent met een lange brief aan Witsen, en wel van 34 jaren terug, namelijk van juli 1660. De andere bundel, *Epistolae Itinerariae*, verscheen postuum in 1700, bewerkt door zijn neef Heinrich Christian (von) Hennin.<sup>51</sup> Deze had ze geordend, persklaar gemaakt en van aantekeningen voorzien.

Ook Hennin was medicus, oudheidkundige en hoogleraar, afwisselend in Duisburg, Utrecht en weer opnieuw te Duisburg, de laatste maal als rector magnificus.<sup>52</sup> Daarnaast was hij net als Tollius een correspondent van Witsen. Hij vertaalde Jan Swammerdams boek over de geschiedenis van de insecten in 1684 en was een veelgevraagd lofdichtschrijver, immer in het Latijn. Hennin had diverse redenen om dit werk aan Witsen op te dragen. In zijn dedicatie schrijft hij dat Tollius van jongs af veel aan Witsen verschuldigd was geweest en dat hij in hem steeds 'een vriend, een begunstiger en een mecenas' had getroffen. Bovendien kon hij Witsen zo op subtiele wijze nog eens om aandacht voor zijn eigen positie vragen. Op 3 januari 1701 schreef hij hem nog een lange (Latijnse) brief, vermoedelijk de enig bewaarde uit hun correspondentie, waarin hij zich uitvoerig over zijn werksituatie in Duisburg beklagt en de burgemeester om hulp vraagt bij de verbetering van zijn positie.<sup>53</sup> Tegelijk met zijn nieuwjaarswens smeekt hij 'dat God U welwillendheid jegens mij geve, waarmee U mij uit deze gevaarlijke slavernij kunt halen en mij weer tot Bataafs burger maken'. Om meer recht van spreken te hebben schreef hij dat hij 'eergisteren' eindelijk met de Latijnse vertaling van Witsens boek *Noord en Oost Tartarije* was begonnen; het voorwoord was voltooid. Dat hij daarmee pas zo laat was begonnen, lag aan zijn enorme hoeveelheid werk en aan zijn dubbele werkkring, want omdat hij zo weinig betaald kreeg was hij gedwon-

gen privélessen te geven. Maar al zijn pogingen ten spijt om de universiteitsstad vaarwel te zeggen, stierf Hennin twee jaar later – in Duisburg.

Uiteraard waren er nog veel meer geleerden en geletterden die baat bij Witsen zochten of die op een of andere wijze dank aan hem verschuldigd waren en dit via een dedicatie naar voren brachten. Aangezien Witsen hun contact zeer op prijs stelde, voelde hij zich vooral met dedicaties uit deze groep vereerd. Witsen werd achtereenvolgens met opdrachten bedacht door de Berlijnse bibliothecaris Andreas Müller (1680), de broodschrijver-bibliograaf Cornelis van Beughem uit Emmerik (1688), de bekende in Leiden rechten docerende hoogleraar Gerard Noodt (1698), de in Amsterdam verblijf houdende medicus Pierre Régis (1698 en 1700) en de Utrechtse oriëntalist Adriaan Reland. Hier zal in het kort nog op Witsens relatie met Olfert Dapper worden ingegaan. Dapper kwam al vroeg bij de familie Witsen aan huis, hij was de eerste die aan Witsen een werk opdroeg en als schrijver van een omvangrijk oeuvre toonde hij met zijn dedicaties aan Witsen ook een zekere trouw.

### **Olfert Dapper (1636-1689)**

Vergeleken met andere auteurs onderhield Witsen met Olfert Dapper wel een bijzonder vriendschappelijk contact. Over diens leven is bijna niets bekend. Zijn vader Gerrit was een lijnbaansknecht uit de Anjelijsstraat. In die straat is Dapper zelf ook altijd blijven wonen, waar hij een huis met zijn broer Gerrit deelde. In 1658 schreef hij zich in aan de universiteit te Utrecht om medicijnen te studeren. Anderhalf jaar later wordt hij in een akte ‘doctor medicinae’ genoemd. Of hij deze titel in Utrecht verkreeg, staat echter niet vast.<sup>54</sup> Verder is nog alleen bekend dat Dapper niet was gehuwd – een omstandigheid van veel geleerden uit Witsens omgeving, zo lijkt – en dat hij op zijn drieënvijftigste overleed.

Anders dan de schaarsheid van levensdata is er van zijn werk als auteur des te meer bewaard. In de loop van zijn niet al te lange leven blijkt deze geleerde medicus in samenwerking met de uitgever en plaatsnijder Jacob van Meurs een uitgebreide serie land- en volkenkundige werken op zijn naam te hebben gezet. Van deze reeks droeg hij er drie aan Nicolaes Witsen op. Van zijn overige werk droeg hij er nog twee aan Witsen op, en één aan zijn vader Cornelis. Al in 1663 had hij aan Witsen een natuurhistorisch werkje in duodecimo gedicaceerd, dat tegelijk het allereerste aan Witsen opgedragen werk was. Het bevatte een Latijnse vertaling van een verhandeling van de toen gevierde Engelse arts Kenelm Digby over de groeiwijze van planten. Zowel de aanhef als de inhoud van Dappers dedicatie geeft iets van zijn relatie met Witsen weer. Met de aanhef legt hij de nadruk op diens situatie in de maatschappij: ‘aan de weledele en geleerde jonge Heer Nicolaas Witsen, zoon van de hooggeleerde en hooggeachte oud-burgemeester en thesaurier van de stad Amsterdam’. Met de toon van de tekst lijkt de vijf jaar oudere Dapper zich tegenover hem op te stellen als een mentor. Kennelijk had Witsen tegenover hem zijn nieuwsgierigheid over de inhoud van Digby’s observaties geuit, want Dapper kwam met de ver-

taling aan omdat Witsen het Engels niet machtig was. Witsens belangstelling in natuurhistorie – tezamen met zijn boekenacquisitie uit die tijd – onderstreept nog eens temeer dat zijn feitelijke interesses in deze tijd bepaald niet naar de rechtenstudie uitgingen, ook al had hij zich daarvoor net op 15 januari in Leiden laten inschrijven.

Behalve het bevredigen van zijn nieuwsgierigheid waren er echter nog andere redenen geweest voor het maken van deze vertaling, schrijft Dapper. Het diende ook als eerbewijs aan de stad Amsterdam, en voorts hoopte hij met dit belangrijke geschrift een plaatsje tussen de monumenten in de boekenkast van zijn vader Cornelis te verwerven. Dit was grappig bedoeld, gegeven de minuscule omvang ervan. Daarom moet de vertaling naar alle waarschijnlijkheid dan ook eerder worden gezien vanuit dit perspectief, als een aardige geste naar een vriend. Hoe het ook zij, Dapper bleek in de betreffende boekenkast heel goed thuis. Immers, eveneens in dat jaar 1663 verscheen van hem zijn *Historische beschryving der Stadt Amsterdam*, die hij aan Cornelis Witsen, de vader, had opgedragen. Hierin beschrijft hij hoe hij door diens oude documenten en handschriften tot dit werk was geïnspireerd en hoe zijn zonen hem steeds de vrije beschikking over de inhoud van zijn papieren hadden gegeven (in tegenstelling tot andere voorname personen in de stad) en hem ook anderszins alle hulp en bijstand hadden geboden.<sup>55</sup>

Twee jaar later, in 1665, droeg Dapper een tweede vertaling aan zijn vriend op, nu uit het Grieks, een taal die Witsen evenmin beheerste: *Herodoot van Halikarnassus negen boeken der Historien, gezegt de Musen*. Met dit 'gering geschenk' heette hij Witsen welkom bij de terugkeer van zijn gezantschapsreis aan de tsaar van Moskou. Dappers dedicatie is niet alleen lang, tien bladzijden, omdat hij tegelijk een samenvatting van de inhoud erin gaf, maar valt tevens op door de nadrukkelijke aanprijzing van de educatieve waarde van het werk. 'Ghij zult daerin wonderlijke en zeltzame veranderingen van Staten, vele diepzinnige Spreuken, nutte Staetkundige lessen, wijze vermaningen, zedenstichtende exempelen, en schrandere raetslage, waer in dees Schrijver zonderling uitmunt, in grooten overvloed vinden.' Waarna Dapper elk van de negen boeken uit het oogpunt van nut en vermaak nog eens apart onder de loep neemt. Nadien, dus vanaf 1668 tot zijn dood, hield Dapper zich alleen nog met geografische studies bezig. Wellicht omdat Witsen toen op zijn 'Groote Tour' was, misschien ook doordat Witsens vader op zijn sterfbed lag en de familie vanuit politiek oogpunt voorlopig weinig krediet meer bezat, maar in het boek over de Noord-Afrikaanse gewesten van 1668, de eerste van de land- en volkenkundige reeks, ontbreekt een opdracht. Daarna is Dapper ook andere magistraten gaan benaderen: de raadpensionaris Johan de Witt (1670), diens broer Cornelis de Witt (1672) en Johannes Hudde (1680). Aan Witsen droeg hij pas weer een boek op in 1678; inmiddels was Nicolaes schepen geworden en de protegé van de krachtige Valckenier. In het jaar 1688, toen Witsen als burgemeester zijn plaats had verzekerd, droeg hij zelfs twee boeken aan hem op. Dat waren meteen ook Dappers laatste werken, want in de winter van 1689 overleed hij.

## Uitgevers, broodschrijvers, dichters en vertalers

Met de uitgeverwereld onderhield Witsen ook voordat hij in 1672 in de vroedschap werd opgenomen al uitgebreide betrekkingen. Niet alleen bezaten boekproducenten en -handelaren een wijdvertakt correspondentienetwerk en waren zij goed geïnformeerd, andersom kon Witsen door zijn contacten met hen auteurs van dienst zijn bij de publicatie van hun werk. Daarbij bracht zijn status met zich mee dat ieder hem graag ter wille was. Zo speelde Daniël Elsevier, van de bekende uitgeverij Elsevier, hem buiten medeweten van de auteur in 1670 het manuscript van J. Schefferus' *Militia Navalis* toe als materiaal voor zijn ophanden zijnde werk over de scheepsbouw.<sup>56</sup> Omstreeks dezelfde tijd beloofde hij aan de Florentijnse geleerde Carolo Dati een studie van Pirro Ligorio over de antieke scheepsbouw uit te geven, wat gold als tegenprestatie voor het gebruik ervan.<sup>57</sup> Na tsaar Peters bezoek lijkt Witsen zich zelfs de rol van supervisor in de uitgave van Russische publicaties te hebben aangemeten. Men herinnere zich hoe intensief hij zich met het ter perse brengen van het verslag van Evert Ysbrants Ides had bemoeid, alsmede zijn nauwe betrokkenheid bij de voorbereiding en afwerking van Cornelis de Bruyns boek *Reizen over Moscovië*; vermoedelijk gold hetzelfde voor de publicatie van het boek van Jan Janszoon Struys, tenminste wat het Russische deel aangaat, dat later ook nog afzonderlijk is uitgegeven. Daarnaast was hij betrokken bij de uitgave van de kaarten van Ides en Jacob Bruce, terwijl de kaart van Rusland voor in het werk van Cornelis de Bruyn met zijn zeer gedetailleerd aangegeven reisroute erop (en het in 1688 ontdekte eiland Witsen door De Vlamingh!) ongetwijfeld eveneens met hulp van Witsen was vervaardigd.

Hoe Witsens contact met uitgevers, boekdrukkers, illustratoren en handelaars verliep, vergt een afzonderlijk onderzoek. Met het voorbeeld van Halma (1704) is een klein tipje van de sluier opgelicht, want andere uitgevers en boekverkopers – zoals Samuel Imbrechts (1666), Wilhelmus Goeree (1681), Joannes van Keulen (1682), Johannes Ribbius (1689), Paul Marret (1695), Jan ten Hoorn (1698, en tweemaal in 1703) en Pieter Mortier (1704) – droegen eveneens boeken aan hem op, zo ook Carel Allard, Gerard Valk en Peter Schenck met kaarten en prenten. Met elkaar hadden zij gemeen dat geen van hen zijn kruit aan slechts één regent verschoot; de rij heren die zij selecteerden om hun boeken aan op te dragen, is aanzienlijk. Dezelfde praktische gedachte leefde ook met betrekking tot dedicaties op kaarten en prenten. Men zocht er eenvoudigweg de meest gepaste persoon voor. Dat al deze door uitgevers aan Witsen opgedragen boeken werken van historische aard bevatten, is geen toeval; zij wisten dat dit het terrein van Witsen was. Destijds hoorde daar ook de geografie met haar reisbeschrijvingen en land- en volkenkundige werken onder. Een derde deel van Witsens bibliotheek blijkt dan ook met zulke geschriften gevuld te zijn geweest.

Samuel Imbrechts, Jan ten Hoorn en Pieter Mortier hielden hun dedicaties kort en bondig; de hugenoot Paul Marret was uitvoeriger, maar ook hij deelde

niet anders dan de bekende frasen mee. Illustratief voor de mentaliteit is Joanes van Keulens vijfdelige uitgave van Claas Jansz. Vooghts paskaartenboek *De Nieuwe groote lichtende Zeefakkel* (1682-1684). Elk deel is aan een andere magistraat opgedragen. Daarbij dient te worden opgemerkt dat al deze magistraten ‘vrunden’ van dezelfde leidende politieke factie waren. Behalve Witsen betreffen het Cornelis Tromp, Coenraed van Beuningen, Jacob Boreel en Johannes Hudde. Soms bezat een afzonderlijke kaart ook nog een aparte dedicatie.

Samuel Imbrechts en Johannes Ribbius treden Witsen het persoonlijkst tegemoet. De opdracht van Imbrechts is hier speciaal interessant, omdat deze van 1666 was, toen Witsen nog maar net terug was van zijn Russische gezantschapsreis. Kennelijk had hij Imbrechts vanuit Moskovië een brief gestuurd, waarin hij zijn ‘welstandt en groetenisse’ had overgebracht. Om het boek aan de jonge Witsen op te dragen voelde Imbrechts zich dan ook des te meer aangespoord ‘om dat my niet onbewust was dat U E. oyt en altoos in de Wis-konst en aanhangselen van dien zeer groot behagen gehadt hebt’.

Johannes Ribbius noemt als reden voor zijn opdracht dat hij ‘t geluck [had] genooten, van verwaerdigt te werden, om te mogen verschijnen in U Wel Edelheys tegenwoordigheyd’, en hij dankt Witsen voor de ‘gantsch onverdiende vriendschap’ aan hem betoond, maar laat in het midden waaruit die nu had bestaan. Hij schrijft ook dat dit zijn laatste boek was dat hij zou uitgeven: ‘Vermits ik de moeyelijke en de altijd my in besigheyd gehouden hebbende Boekhandelingh heb ter neder gelegd, om ’t overige mijnes levens met dies te meer gerustheyd Gode toe te eygenen.’

### **Peter Schenck (1660-1713)**

Dat ook de reislustige en ondernemende prentuitgever en plaatsnijder Peter Schenck van Elberfeld Witsens pad kruiste, was haast onvermijdelijk.<sup>58</sup> Schenck was een leerling van Gerard Valk, die later ook zijn partner en zwager werd. Beiden waren uitgevers van grote prentfondsen en legden zich daarnaast toe op zwarte kunstgrafiek. Om hun prenten van een passend rijmpje in het Latijn of Nederlands te voorzien maakten zij gebruik van Ludolf Smids (1649-1720), een medicus en oudheidkundige, die daarvoor in ruil door Schenck verscheidene malen is geportretteerd. De appel valt niet ver van de boom: ook Smids droeg (in 1694 en 1695) werk aan Witsen op.

Schenck heeft zijn prenten of series van prenten aan verbazend veel aanzienlijke heren gewijd, hoewel hij zich wat de Amsterdamse burgemeesters betreft beperkte tot Koenraad van Beuningen, Johannes Hudde en Nicolaes Witsen.<sup>59</sup> Gedurende de jaren 1700-1713 hield Schenck er ook een soort album amicorum op na. Onder de schrijvers zijn veel bekenden van Witsen te vinden, zoals de naar Rusland vertrokken vlootbouwer Cornelis Cruys, Menno van Coehoorn, de befaamde vestingbouwer, Jacob de Wilde, raad van de admiraliteit en befaamd om zijn muntenverzameling, de oriëntalist Adriaan Reland en de kunstenaars Maria Sibylla Merian. In 1702 schreef Witsen er zelf ook een vriendelijk krabbeltje in.<sup>60</sup>



Gedurende zekere periode moet Witsen in wat meer nauw contact met Schenck hebben gestaan. Schenck mocht na de dood van Carel Allard in 1706 bijvoorbeeld Witsens lang gekoesterde kaart van Azië opnieuw uitgeven.<sup>61</sup> In 1701 schilderde Schenck ook zijn portret, later gevolgd door een portret in zwarte kunst: een dreigend blikkende Witsen met een reusachtige krulpruik. Uit dezelfde tijd stammen van zijn hand bovendien nog twee andere gegraveerde portretten van Witsen met een minder bars voorkomen. Onder het omvangrijke gezelschap dat door Schenck in prent werd vereeuwigd vindt men ook tsaar Peters Zwitserse boezemvriend François Lefort, gemaakt in diens sterfjaar 1698, en allerlei hoge Russische edellieden, onder wie Peters zoon Aleksius Petrovitsj, Fjodor Aleksejevitsj Golovin (1706!) en de in Den Haag verblijf houdende gezant Andrej Matvejev. Dankzij Schencks goede betrekkingen met Witsen kon hij ook prenten aan hem opdragen. Bekend zijn *Gezicht op het stadhuis van Amsterdam* en *Twee schepen in nood*. De laatste was een uitvergroting van een prent van Ludolf Backhuysen die deze schilder naar een werk uit Witsens bezit had gemaakt.<sup>62</sup>

Witsen stond ook al vroeg op vriendschappelijke voet met allerlei dichters en toneelschrijvers. De meesten van hen waren bij het kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum aangesloten, zoals de schouwburgregenten Willem Blaeu en Adriaan Pels (1668), die aan Witsen een vertaling opdroegen van een politiek zinnespel. Jan Neuye (1669) eerde hem met een politiek treurspel, terwijl Joannes Antonides van der Goes door Witsen om een lofdicht in *Scheepsbouw en Bestier* (1671) werd gevraagd. Daarna lijkt er wat theaterstukken betreft een stilte te zijn gevallen. Pas na 1700 ziet men weer werk aan hem gewijd, zoals van de eerdergenoemde medicus Ludolf Smids. Van het vele werk dat de laatste produceerde en binnen zijn netwerk dedicaceerde, droeg hij aan Nicolaes Witsen zijn verzamelde gedichten en een emblematisch werk in het Latijn op, en in 1700 aan diens neef Lambert Lambertsz. het eerste deel van het in drie delen uitgegeven werk van Publius Ovidius Naso. In 1718 kreeg Smids de opdracht zich te ontfemen over de verkoop van Cupers muntenkabinet.

De apotheker Herman Angelkot moet in 1715 zo ongeveer de laatste zijn geweest die met zijn treurspel *Cato* nog werk aan Witsen opdroeg. Ook hij was lid van het kunstgenootschap. Zijn twaalfregelige dedicatiedicht valt op door nietszeggendheid; van een eventuele relatie, zelfs in de ondertekening, valt niets op te maken. Een op hem gemaakt bruiloftsdicht van de hand van Balthasar Huydecoper suggereert niettemin dat hij zich in de omgeving van Witsens neef Nicolaas II moet hebben opgehouden.<sup>63</sup>

### **Kornelis Sweerts**

Het nu volgende voorbeeld van Kornelis Sweerts (1669-1742) laat zien met hoeveel beleid iemand die een grotere boekproductie had, te werk kon gaan bij het vergeven van dedicaties. Zo dedicaceerde Sweerts niet alleen een groot deel van zijn werk aan stadsbestuurders; zij hoorden bovendien tot een en

dezelfde – leidende – familie, de Witsens in dit geval. Sweerts was de zoon van de uitgever-dichter Hieronymus Sweerts. Kornelis was zelf eveneens uitgever en dichter, die in zijn vrije tijd liefhebberde in muziek en schilderkunst.<sup>64</sup>

In 1697 droeg Sweerts een mengselwerk op aan de stadssecretaris Joan Hees. Via zijn halfbroer Andries, die getrouwd was met Lucretia Hochepped, een volle nicht van Nicolaes Witsens echtgenote, was deze aan de Witsens geparenteerd, terwijl Hees' oom Thomas bovendien een jeugdvriend van Nicolaes was. Zes jaar later, in 1703, had Sweerts met het moralistische *Tafereel der deugden en ondeugden* bij de pater familias zelf aan geklopt. Te oordelen naar de dedicatiebrief, die kort en onpersoonlijk was, kende hij Witsen niet privé. Een jaar later wist Sweerts ook zijn neef en opvoedeling Jonas II, die net als Joan Hees stadssecretaris was, voor een verzamelbundel te strikken. Het negen coupletten lange dedicatiedicht trompettert echter vooral de lof uit over de illustere oom. In het jaar 1708 vereerde Sweerts nog eens de schepen Kornelis Kalkoen met een dedicatie. Stamboomonderzoek laat zien dat ook Kalkoen via zijn schoonmoeder Petronella Witsen (1602-1676) eveneens aan de familie vermaagschap was. Met dit gedicht deed Sweerts trouwens tevens een gooi naar de toekomst, want ook Kalkoens 'Wakkere Zoonen' met hun kennelijk hoge stedelijke posities krijgen daarin een prominente plaats. Maar vier jaar later, in 1712, draagt Sweerts zijn *Zinryke Dicht-kunst* op aan iemand buiten het familiecircuit, aan Ludolf Smids. Dit had ongetwijfeld met de politieke verandering te maken. Hij deed het 'uit schuldige eerbiedigheid', en noemt zich in de ondertekening 'zijnen Dienstwilligen Vrient'.

Sweerts' handelwijze illustreert hoe belangrijk het was om een hecht patronagenetwerk te onderhouden en hoe weloverwogen daarbij te werk werd gegaan. Met zijn boekopdrachten had Sweerts kennelijk al zijn kaarten op de familie van burgemeester Witsen ingezet. Het is niet bekend welk effect zijn tactiek tenslotte op zijn maatschappelijke situatie heeft gehad.

### Dissertaties: bevestiging van de vriendschap

Dedicaties in proefschriften vallen onder een aparte categorie. Zij hebben een volstrekt eigen opzet. In de regel zijn ze kort, vaak niet langer dan één zin. Daarnaast valt de eer doorgaans aan meer mensen te beurt: vaders, broers, ooms, leermeesters, vrienden en begunstigers, die ook allemaal naast elkaar – afgezien van de directe bloedverwanten als vaders en broers – met de titel 'mijn patroon' of iets van die strekking kunnen worden aangesproken. Dames behoorden nooit tot de gelukkigen. Men ziet teksten in zwang als 'Soli Deo Gloria', 'Deo et Proximo', 'Deo Patriae Parenti', 'Deo T.O.M. Patriae, Praeceptoribus, Patronis et Fautoribus' en alle mogelijke varianten daarop, zonder dat daarbij één naam valt, terwijl je daarentegen ook weer lange lijsten met namen van mogelijke begunstigers tegenkomt. Dissertaties zonder opdracht bestaan ook, maar dit is uitzonderlijk. Verder deed men wel aan lofdichten,

maar die werden niet voor het werkstuk geplaatst, maar achteraan, en ook hoefden die niet per se in het Latijn gesteld te zijn.

Uiteraard werd Witsen ook door promovendi met een dedicatie bedacht, onder wie Jan 'Bemden' (van den Bempden; 1684), Gerard Bors van Waveren (1686), Johan Famars (1691), Andries Hees (1692), Balthasar de Leeuw (1692), Jan Hochepped (1693), Abraham Alewyn (1693), Bernard Borghorst (1693), Godard Baucham (1695), Jan Cleyer (1695), Lodewijk van Ommeren (1699), Johan Philip Breyn (1700) en Nicolaas Witsen II (1702).

Uit opdrachten in dissertaties valt veel te leren omtrent iemands kring van bloedverwanten, vrienden en relaties. Wat was de relatie tussen Witsen met deze twaalf nieuwbakken rechtsgeleerden en die ene arts-botanicus Johan Philip Breyn? Zeker acht van de dertien blijken familieleden van Witsen geweest te zijn. Gerard Bors van Waveren en Nicolaas Witsen II waren bloedverwanten, Abraham Alewyn was aangetrouwd (deze zou twaalf jaar later bovendien nog een boek in groot folio aan Witsen opdragen), terwijl Jan van den Bempden, Johan Famars, Andries Hees, Jan Hochepped en Johan Philip Breyn weer familie waren van zijn echtgenote Catharina Hochepped – waarbij de familie Hees ook weer aan de Bors van Waverens was geparenteerd. Hier zal ter illustratie kort op Witsens volle, naar hem vernoemde neef Nicolaas II worden ingegaan alsmede zijn respectieve relatie met Johan Philip Breyn en Jan Cleyer.

Bijzonder is dat Nicolaas Witsen II zijn bul lijkt gekregen te hebben zonder ooit een voet in de collegebanken te hebben gezet. Het betrof een dienstverlening van de hoogleraar Antonius Matthaeus aan Witsen. Witsen zelf had zijn neef op achttienjarige leeftijd al een empooi bezorgd door hem het lucratieve, weinig inspanning vergende ambt van postmeester te schenken. Witsen verzocht de titel in een briefje aan Matthaeus dan ook 'alleen ter eere'. Binnen anderhalve week bezat zijn neef de bul. Vermoedelijk had Matthaeus' hulp hieruit bestaan dat hij op twaalf door hem bedachte stellingen tevens de antwoorden meegaf, die neef Nicolaas vervolgens uit zijn hoofd moest leren. Witsens wens 'ik hoope dat hij bequaem sal zijn' wijst hierop.<sup>65</sup> Dat invloedrijke heren op zo'n manier over diploma's konden beschikken, verrast niet; zij konden tenslotte ook hun invloed aanwenden om hun eigen hoogleraren voor te dragen. De steeds opnieuw terugkerende titels van de te verdedigen stukken doen over het niveau van de juridische dissertaties al evenmin veel goeds verwachten.

De dissertatie van Johan Philip Breyn (1680-1764) was echter van een andere orde. Hij was iemand die door oprechte nieuwsgierigheid werd gedreven. Zijn onderzoek naar onder meer de ginsengwortel berustte op materiaal van Witsen en dat van zijn vader, de botanicus Jacob Breyn. Omdat Witsen hem zeldzame wortels uit China en Japan had gegeven, was hij beter in staat geweest zijn observaties te doen, zo schrijft hij in zijn dedicatie. Zijn vader Jacob Breyn (1637-1697) was de vermaarde farmaceut uit Danzig, die lid van

zowel de Royal Society als de Academia Naturae Curiosorum was. Beide lidmaatschappen vielen later ook zijn zoon Johan toe. Jacob Breyn onderhield wereldwijde contacten met natuuronderzoekers, onder wie uiteraard ook Andreas Cleyer, de vader van de promovendus Jan Cleyer. Zoals men zich herinnert, werd Cleyer door Witsen als een van zijn drie belangrijkste spullen in de kennistoevoer uit Oost-Indië genoemd.

De in 1670 te Batavia geboren promovendus Jan Cleyer verbleef voor zijn opleiding enige jaren in de Nederlanden, waar hij in 1695 te Utrecht tot meester in de rechten promoveerde. Begin 1696 keerde hij naar Batavia terug in de rang van onderkoopman.<sup>66</sup> Interessant zijn – afgezien van zijn vader en Nicolaes Witsen – de personen aan wie hij allemaal zijn proefschrift opdroeg. Dat waren de uitgever van geografische werken Pieter Blaeu (1637-1706), de voormalige resident in China Joris Munnick, en de later veeltijds door schotschriften geplaagde advocaat Nicolaas Muys van Holy (1653/4-1717). Met de vermelding van de oud-resident Munnick wordt nu ook duidelijk van wie Witsen nog meer materiaal uit China te danken had.

Cleyer had zijn best gedaan om voor ieder een ander woord voor weldoener te vinden: ‘Patrono meo’ (Witsen), ‘Praefecto’ (Blaeu), ‘Tutoribus & Patronis meis’ (Witsen, Blaeu en Munnick) en ‘eximio studiorum meorum Fautori’ (Muys). Godard Baucham schreef een twaalfregelig Latijns lofdicht op dit werk. Ook Baucham droeg datzelfde jaar 1695 zijn bul aan Witsen op. Hij noemt Witsen daarin ‘mijn patroon’ en ‘toegewijde vriend’ – en dat is voorlopig alles wat er over deze promovendus bekend is.

## Besluit

Kijken we nu terug naar Witsens rol als beschermheer, dan blijkt dat patronage in alle sectoren van de samenleving gebruikelijk was. Hoewel iemands protectie zich op meer terreinen tegelijk kon bewegen, vindt men ook beschermheerschap voor één specifiek terrein. Dat kon dichtkunst zijn, toneel, schilderkunst, muziek, maar ook wetenschap. Witsens voorkeur ging naar dit laatste uit. Er bestaan ten aanzien van de schilderkunst geen overgeleverde verklaringen dat Witsen hier een groot liefhebber van was. Witsens inspanningen spitsen zich vooral toe op zaken tot nut van het algemeen en de partijpolitiek, aandachtsvelden die ook terugkomen in de dedicaties. Onder het eerste punt treft men zonder uitzondering serieuze werken aan op historisch, geografisch, optisch, mathematisch, bouwkundig, godsdienstig en taalkundig terrein, terwijl de ‘partijpolitiek’ (hier op te vatten als het bevestigen van vriendschappen) vooral zijn weerslag had in de opdrachten van universitaire dissertaties en die van historisch-allegorische toneelstukken.

Omdat er nog geen vergelijkend onderzoek bestaat naar een particulier met een overeenkomstige status als die van Witsen, is het niet mogelijk een definitieve uitspraak te doen over de relatieve omvang en invloed van Witsens

patronage. Daarbij kon in de republiek der letteren beschermheerschap zowel het object afzonderlijk als het object samen met de verantwoordelijke persoon erachter omvatten. In het geval van Cornelis de Bruyn en Arnold Houbraken, die hun werk op eigen kosten hadden doen uitgeven en geen vaste inkomsten genoten, was het een kwestie van de meestbetalende wie de uitverkorene werd om als schutspatroon op te treden van, let wel, elk nieuw te verschijnen boek. Dirck Bosboom daarentegen was bijna zijn hele leven cliënt van Witsen. Daarom kwamen zijn boekdedicaties niemand anders dan deze ene patroon toe.

Voor een regent was het weliswaar een zaak van eer om als schutspatroon op een boek te prijken, maar overwegingen van kwaliteit en belangstelling voor het onderwerp zullen beslissend zijn geweest voor de acceptatie ervan. Hetzelfde geldt voor de betaling. Afhankelijk van het soort persoon en het type werk bestond voor elke opdracht een 'waardering', uitgedrukt in baar geld, geschenken met een bepaalde tegenwaarde of gunsten in de vorm van diensten, ook al kwam een opdracht voort uit dank voor eerder ontvangen gunstbetoon. Zo bezorgde Witsen voor de neef van zijn geleerde relatie Antonius Matthaeus de post van klerk bij de VOC. Dit soort dienstverlening maakt duidelijk dat de populariteit van een magistraat om als patroon voor een boek te worden gevraagd vooral was ingegeven door pragmatisme. Wie het meeste krediet had en dientengevolge de beschikking had over een breed assortiment baantjes, zoals een burgemeester met nog tal van nevenfuncties, kreeg ook de meeste vleiers om zich heen. Uit dit onderzoek kwam bovendien naar voren dat personen die meerdere dedicaties te vergeven hadden, zoals uitgevers en productieve schrijvers, zonder uitzondering hun schutspatronen zochten onder 'de vrienden' van de leidende regeringspartij. Toen het in 1707 daarom voor iedereen duidelijk was dat Witsen en de zijnen niet meer in de regering zouden terugkomen, werd hij dan ook nauwelijks meer met een dedicatie in een boek bedacht.



Penseeltekening door Michiel van Musscher van een gezelschapje dat zich in een studeer-kamer vermaakt met een lade naturalia. Op de boekenkast op de achtergrond bevinden zich eveneens naturalia als 'zeegewassen' of koralen en flessen met reptielen op sterkwater.